

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
2019-YL-245

**TÜRKİYE’DE CARİ AÇIĞIN SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİ:
İHRACAT VE İTHALAT ARASINDAKİ İLİŞKİNİN
EKONOMETRİK BİR ANALİZİ (2002-2016)**

HAZIRLAYAN
Eylem ÇAKAL

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Ali PETEK

AYDIN – 2019

T.C

AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
AYDIN

İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı öğrencisi Eylem ÇAKAL tarafından hazırlanan Türkiye’de Cari Açığın Sürdürülebilirliği: İhracat Ve İthalat Arasındaki İlişkinin Ekonometrik Bir Analizi (2002-2016)başlıklı tez, 09.11.2019 tarihinde yapılan savunma sonucunda aşağıda isimleri bulunan jüri üyelerince kabul edilmiştir.

	Ünvanı, Adı Soyadı	Kurumu	İmzası
Başkan			
Üye			
Üye			

Jüri üyeleri tarafından kabul edilen bu Yüksek Lisanstezi, Enstitü Yönetim Kurulunun tarih sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Enstitü Müdürü

T.C

**AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
AYDIN**

Bu tezde sunulan tüm bilgi ve sonuçların, bilimsel yöntemlerle yürütülen gerçek deney ve gözlemler çerçevesinde tarafımdan elde edildiğini, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce, sonuç ve bilgilere bilimsel etik kuralların gereği olarak eksiksiz şekilde uygun atıf yaptığımı ve kaynak göstererek belirttiğimi beyan ederim.

... / ... / 2019

Eylem ÇAKAL

ÖZET

TÜRKİYE’DE CARİ AÇIĞIN SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİ: İHRACAT VE İTHALAT ARASINDAKİ İLİŞKİNİN EKONOMETRİK BİR ANALİZİ (2002-2016)

Eylem ÇAKAL

Yüksek Lisans Tezi, İktisat Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Ali PETEK

2019, XXIV + 95 sayfa

Türkiye’de cari açığın sürdürülebilirliği konusunun yapılan literatür araştırmaları eşliğinde 2002-2016 yıllarını kapsayan dönemde ithalat ve ihracat arasındaki ilişki analiz edilmektedir. Bu çalışmada 2000Q1:2018Q4 dönemi çeyreklik veriler ile serilerin durağanlaştırılması için ADF (Augmented Dickey Fuller) – PP (Phillips-Perron) Birim Kök Testleri uygulanmış level düzeyde yani düzey değerinde durağan olmadığı ancak birinci farklarının alınarak durağan hale geldiği görülmüştür. Oluşan modele Engle-Granger nedensellik analizi yapılmış, bu analize göre ise serilerin durağan olmasa bile doğrusal bir bileşimlerinin olabileceği ve ekonometrik olarak ölçülebileceği öne sürülmüş, serilerin birbirlerine bağımlı şekilde hareket etmeleri durumu sağlanmıştır. Kısa dönem analizinde ise serilerin durağanlaştırılmış hali ile uzun dönemden gelen hata terimleri serilerinin bir dönem gecikmeleri (ECT_{t-1}) kullanılarak yapılmıştır. Kısa dönem analiz katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Yani modelin hata düzeltme mekanizması çalışmaktadır. Son olarak Todo-Yamamoto testi ile serilerin durağan hale getirilme zorunluluğu olmadan, veri kaybı yaşanmadan sonuç yorumlanmaktadır.

ANAHTAR SÖZCÜKLER: Cari Açık, Sürdürülebilirlik, İthalat, Augmented Dickey Fuller

ABSTRACT

SUSTAINABILITY OF CURRENT ACCOUNT DEFICIT IN TURKEY: ECONOMETRIC ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN EXPORTS AND IMPORTS (2002-2016)

Eylem ÇAKAL

M.A. Thesis, Department of Economics

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Ali PETEK

2019, XXIV + 95 sayfa

Setting up the subject of Turkey's current account deficit out literature research, analyzes export and export relations are matched on setting the years 2002-2016. In this study, it was observed that ADF (Augmented Dickey Fuller) - PP (Phillips-Perron) Unit Root Tests were applied at the level level in order to stabilize the series with the quarterly data of 2000Q1: 2018Q4 period, but it became stable by taking the first differences. Engle-Granger causality analysis was carried out to the resulting model. According to this analysis, it was suggested that the series could have a linear composition even if it was not stationary and could be measured econometrically, and that the series would move dependent on each other. In the short-term analysis, the stationary state of the series and the error terms from the long-term series were made using one-period delays (ECTt-1). Short-term coefficient of analysis was negative and statistically significant. In other words, the error correction mechanism of the model works. Finally, the Todo-Yamamoto test interprets the results without the need to stabilize the series, without losing data.

KEY WORDS: Current Account Deficit, Sustainability, Growth, Import, Augmented Dickey Fuller

ÖNSÖZ

Bu çalışmada cari açığın sürdürülebilirliği, ithalat ve ihracat arasındaki ilişki ile test edilmiştir. Tez çalışmamda planlanmasında, araştırılmasında, yürütülmesinde ve oluşumunda ilgi ve desteğini esirgemeyen, engin bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım, yönlendirme ve bilgilendirmeleriyle çalışmamı bilimsel temeller ışığında şekillendiren sayın hocam Doç. Dr. ALİ PETEK' e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ekonometrik analizin yapılmasında yardımını ve vaktini esirgemeyen Araştırma Görevlisi Enis BEGEÇ'e, tez çalışmam sürecinde benden desteklerini esirgemeyen, bu süreci başarılı bir şekilde tamamlamam için çaba harcayan annem Aysel ÇAKAL'a, babam Abdülkadir ÇAKAL'a ve aldığım her kararda yanımda olan ablam Cansu ÇAKAL'a, araştırmacı ruhu, sabrı ve büyük desteğiyle hep yanımda olan yol arkadaşım Ahmet Mert ŞAHİN'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Eylem ÇAKAL

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iii
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİM SAYFASI.....	v
ÖZET	vii
ABSTRACT	ix
ÖNSÖZ.....	xi
TABLolar DİZİNİ.....	xvii
ŞEKİLLER DİZİNİ	xix
GRAFİKLER DİZİNİ	xxi
KISALTMALAR DİZİNİ	xxiii
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM	3
1. CARİ AÇIK VE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİ.....	3
1.1. Ödemeler Bilançosu: Kavramsal ve Teorik Çerçeve.....	3
1.1.1. Tanım ve Kapsam	3
1.1.2. Ödemeler Bilançosunda İşlem Çeşitleri ve Kayıt İlkeleri	3
1.1.3. Ödemeler Bilançosu Hesapları	4
1.1.3.1. Cari işlemler hesabı	5
1.1.3.2. Sermaye ve finans hesapları	6
1.2. Cari Açık İle İlgili Tanımlar (Kavramlar).....	8
1.3. Cari Açığın Nedenleri	8
1.3.1. Yurtiçi Yatırımların Artması (Doğrudan Yabancı Yatırımları ve Portföy Yatırımlarının Kar Transferleri)	8
1.3.2. Ulusal Tasarrufların Azalması	9
1.3.3. İhracat Gelirlerinin Azalması (Dış Ticaret Açığı)	9
1.3.4. İthal Edilen Malların Talep Esnekliğinin Büyüklüğü.....	10
1.3.5. Dış Borç Stokundaki Artış.....	10

1.3.6. Sermaye Hareketleri	11
1.3.7. Enerjide Dışa Bağımlılık Ve Artan Enerji Fiyatları	11
1.3.8. Genişletici Para Ve Maliye Politikaları	13
1.4. Cari Açığın Makroekonomik Etkileri (2000’li Yıllar ve Türkiye’nin Cari Açık Sorunu)	15
1.5. Cari Açığın Sürdürülebilirliği	17
1.5.1. Sürdürülebilirlik Kavramı	17
1.5.2. Sürdürülebilirlik Göstergeleri	17
1.5.3. Sürdürülebilirlik İle İlgili Teoriler	18
1.5.4.1. Yatırım/Tasarruf Oranı	18
1.5.4.2. Cari Açık/GSYH Oranı	18
1.5.4.3. Dış Borç/GSYH Oranı:	18
1.5.4.4. Reel Döviz Kurunun Değerlenmesi	19
1.5.4.5. İhracat/GSYH Oranı	19
1.5.4.6. Sermaye Girişlerinin Büyüklüğü ve Bileşimi:	19
1.5.4.7. Brüt İçsel Rezervler/Borç Stoku	19
1.5.4.8. İktisadi Büyüme	19
1.5.4.9. Döviz Rezervleri ve Borç Yükü:	20
1.6. Cari İşlemlerde Denge ve Teorik Yaklaşımlar	20
1.6.1. Merkantilist Yaklaşım	20
1.6.2. Klasik Yaklaşımda Otomatik Denge Mekanizması	21
1.6.3. Esneklikler Yaklaşımı ve Marshall-Robinson-Lerner Şartı	22
1.6.4. Keynesyen Gelir Mekanizması ile Otomatik Denge	23
1.6.5. Toplam Harcama (Massetme) Yaklaşımı	24
1.6.6. Parasalcı Yaklaşım	24
1.6.7. Mundell-Fleming Modeli	25
1.6.8. Dönemlerarası Yaklaşım	28
1.7. Türkiye’de Ödemeler Dengesi ve Cari Dengenin Tarihsel Gelişimi	28

1.7.1. 1923-1980 Arası Gelişmeler.....	29
1.7.2. 1980 Sonrası Gelişmeler.....	35
1.8. Dünyada ve Türkiye’de Cari Açık.....	44
2. BÖLÜM.....	48
2. TÜRKİYE’DE DIŞ TİCARET.....	48
2.1. Türkiye’nin Dış Ticaretine Genel Bakış.....	48
2.1.1. 1980-1989 Yılları Arasında Dış Ticaret.....	48
2.1.2. 1990-2000 Yılları Arasında Dış Ticaret.....	50
2.1.3 2000-2018 Yılları Arasında Dış Ticaret.....	56
2.2. En Fazla İhracat Yapılan Ülkeler.....	61
2.3. En Fazla İthalat Yapılan Ülke.....	63
2.4. En Fazla İhracat Yapılan Ürün Grupları.....	65
2.5. En Fazla İthalat Yapılan Ürün Grupları.....	67
2.6. En Fazla İhracat ve İthalat Yapılan Sektörler.....	68
3. BÖLÜM.....	71
3. LİTERATÜR ÖZETİ VE EKONOMETRİK ANALİZ.....	71
3.1. Literatür Özeti.....	71
3.2. Ekonometrik Analiz.....	76
3.2.1. Veri Seti Ve Model.....	76
3.2.2. Yöntem.....	77
3.2.3. Birim-Kök Testleri.....	78
3.2.4. Eşbütünleşme Analizi.....	80
3.2.5. Uzun Dönem Analizi.....	81
3.2.6. Kısa Dönem Analizi.....	82
3.2.7. Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi.....	83
4. TARTIŞMA VE SONUÇ.....	85
5. KAYNAKLAR.....	89
ÖZGEÇMİŞ.....	95

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1.1. Örnek Bir Ülkenin Ödemeler Bilançosu (Dengesi)	5
Tablo 1.2. Türkiye’de 2000-2015 Yılları Arasında Büyüme Ve Cari Açık Oranlar.....	16
Tablo 1.3. Seçilmiş Ülkelere İlişkin Bazı Veriler	45
Tablo 1.4. Başlıca Ülkelerde Cari Denge (Milyon Dolar)	46
Tablo 1.5: Türkiye’nin Cari İşlemler Dengesi (Milyon \$)	47
Tablo 2.1. 1980-1989 Yıllarına Ait Dış Ticaret Verileri.....	49
Tablo 2.2. Türkiye'nin Avrupa Birliği İle Dış Ticaretindeki Gelişmeler	53
Tablo 2.3. 1990-2000 Yıllarına Ait Dış Ticaret Verileri.....	54
Tablo 2.4. Türkiye’de 2000 Yılından Sonra Dış Ticaret (Bin Abd \$)	57
Tablo 2.5. 2013-2018 Yılında Ülkelere Göre Yıllık İhracat	62
Tablo 2.6. 2013-2018 Yılında Ülkelere Göre Yıllık İthalat	64
Tablo 2.7. Uluslararası Standart Sanayi Sınıflamasına Göre Türkiye’de İhracat	66
Tablo 2.8. Uluslararası Standart Sanayi Sınıflamasına Göre Türkiye’de İthalat	67
Tablo 2.9. Türkiye’de En Fazla İhracat-İthalat Yapılan Sektörler (2000-2018).....	69
Tablo 3.1. Gecikme Uzunluğu Testi.....	77
Tablo 3.2. Otokorelasyon Testi	78
Tablo 3.3. Adf Birim Kök Testi Sonuçları	80
Tablo 3.4. Pp Birim Kök Testi Sonuçları	80
Tablo 3.5. Eşbütünleşme Testi Sonuçları	81
Tablo 3.6. Uzun Dönem Analizi Sonuçları	82
Tablo 3.7. Kısa Dönem Analizi Sonuçları.....	83
Tablo 3.8. Toda-Yamamoto Nedensellik Sonuçları	84

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1.1. Is, Lm Ve Öb Eğrileri.....	26
---------------------------------------	----

GRAFİKLER DİZİNİ

Grafik 1.1. Ham Petrol (Brent) Fiyatı (\$) Ve Ham Petrol İthalatı (Ton).....	12
Grafik 2.1. 1990-1999 Yıllarına Ait Dış Ticaret	55

KISALTMALAR DİZİNİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADF	: Augmented Dickey-Fuller
AT	: Avrupa Topluluğu
DÇM	: Dövize Çevrilebilir Mevduat
EVDS	: Elektronik Veri Dağıtım Sistemi
GSYH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
IMF	: International Monetary Fund
İMKB	: İstanbul Menkul Kıymetler Borsası
KİT	: Kamu İktisadi Teşekkülü
MBP	: Merkez Bankası Parası
OECD	: Organisation for Economic Cooperation and Development
PP	: Phillips-Perron
TCMB	: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
TUİK	: Türkiye İstatistik Kurumu

GİRİŞ

Gelişmekte olan ülkelerde cari işlem açığı ekonomik duruma olumsuz yönde yansımaktadır. Sürdürülemez seviyeye gelen cari işlemler sorununun yanı sıra cari açığın finansmanı konusu da ülke ekonomileri açısından, makroekonomik denge açısından da önem arz etmektedir. Bu nedenle dünyada gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de ekonomik istikrar açısından cari açığın sürdürülebilirliği önemlidir. 2001 krizinden sonrada ekonomik göstergeleri istenilen seviyelere getirmek ve sürdürülebilir büyümeyi istikrarlı bir şekilde sağlamak amacıyla “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı” uygulanmaya başlanmıştır. Güçlü ekonomiye geçiş programıyla beraber ekonomik büyüme, faiz, enflasyon gibi bazı göstergelerde istikrar sağlanmış olsa da cari açığın milli gelire oranı hususunda arzu edilen hedefe ulaşamamıştır.

2001 krizi sonrasında ulusal paranın değeri korunmuş ve ithalatın artmasına yol açmıştır. Dolayısıyla cari açık daha da artmıştır. 2008 küresel krizinden sonra dış piyasalarda yavaşlama yaşanması ile birlikte cari açığın GSYH oranında düşüş gözlenmiştir.

2008 küresel kriziyle beraber dış talepte yaşanan durgunluk cari açığın azalmasını tetiklemiştir. Ancak yabancı sermaye çıkışları dolayısıyla dış borç yükünde artış gözlenerek ayrı bir sorun ortaya çıkmış ve bu sorun çözülememiştir. Bu nedenlerden dolayı Türkiye dış açık vermeden büyüyemeyen bir ekonomi durumuna gelmiş 2000’li yıllara kadar bütçe açığından, 2000 sonrası cari açıkla beslenen bir ekonomi durumuna gelmiştir. Türkiye ekonomisi ithalata bağımlı bir ekonomi olmasından dolayı ve ekonomik büyümenin temelinde yatan cari açıkların güçlü kaynaklarla finansa edilmesi ekonomik istikrar için oldukça önemlidir. Türkiye’nin de böyle bir yapıya sahip olmaması, ithalata bağımlı bir ülke olması ekonomiyi olumsuz yönde etkilemiştir. Cari açığın dış kaynaklarla finansmanı ülkedeki dış borç yükünü arttırmıştır. Türkiye ekonomisinin dışa bağımlı olması da bağımlı bir şekilde üretim yaparak ekonomik büyüme gerçekleştirmesi yolunu izlemesine sebep olmuştur. Ekonomik büyüme dönemlerinde cari açık da büyüme ile beraber doğrusal orantılı olarak artış göstermiştir.

Literatürde cari açığın Gayri Safi Yurtiçi Hasılaya oranının %5’i aşması durumu kriz sinyali olarak gösterilmekte ve cari açığın sürdürülemez olduğunu göstermektedir. Sürdürülebilir cari açık ve büyümenin olumlu şekilde ilerletilmesi amacıyla da yapısal reformların uygulanması zorunluluk arz etmektedir.

Cari açığın finansmanı için dış kaynaklardan üretimi arttıracak verimli alanlara yönlendirilecek dış kaynaklar ülke açısından olumsuzlukları giderici etkiler yaratacak ve cari açık üzerinde de olumlu etkiler olmasını ve cari açıkla beraber sürdürülebilir bir büyümenin gerçekleşmesine olanak sağlayacaktır. Dolayısıyla cari açığın finansmanı için sağlanan dış kaynakların verimsiz alanda ve üretime etki etmeyen sektörlerde kullanılması açığın daha da artmasına sebep olmakla beraber dışa bağımlılığın daha da artmasına ve bunun sürdürülemezlik kriz ortamı oluşmasına sebebiyet verecektir.

Cari açığın sürdürülebilirliği açısından dış kaynakların verimli ve döviz kazandırıcı şekilde kullanılmasının yanı sıra yatırım ve tasarrufların oranı, büyüme oranı ve dış borç stoku da göz ardı edilemeyecek etkenlerdendir. Dolayısıyla cari açığı tetikleyen faktörler ve finansman ile ilgili nasıl bir yol izleneceği cari açığın sürdürülebilir olup olmadığı hususunda oldukça önem arz etmektedir. Bu tez çalışmasının amacı; Türkiye’de cari açığın sürdürülebilirliği, ihracat ve ithalat arasındaki ilişki, 2002-2016 döneminde cari açık ve büyüme ilişkisinin yönü ve birbirini etkileme gücü ölçülerek 2002-2016 yılları arasında cari açığın sürdürülebilirliğini analiz etmeye yöneliktir.

1. BÖLÜM

1. CARİ AÇIK VE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİ

Bu bölümde cari açık ve ödemeler bilançosu ile ilgili tanımlar, kavramlar ve teorik bilgiler sunulacaktır. Bunlara ek olarak Türkiye’de cari açık ve ödemeler bilançosunun tarihi hakkında bilgi verilecektir.

1.1. Ödemeler Bilançosu: Kavramsal ve Teorik Çerçeve

Cari açık, ödemeler bilançosunun bir kalemidir. Ödemeler bilançosunun dengede kalabilmesi için cari hesapta yaşanacak dengesizlikler diğer kalemlerle giderilir. Bu sebeple cari açık ya da fazla verilmesi durumları, ödemeler bilançosu ile doğrudan ilişkilidir. Öte yandan cari açığın ne olduğunu ve ülke açısından ne anlam ifade ettiğini tam olarak izah edebilmek için ödemeler bilançosu kavramından da mutlaka bahsedilmelidir.

1.1.1. Tanım ve Kapsam

Ödemeler bilançosu, belli bir dönem içerisinde (aksi belirtilmediği sürece bir takvim yılı) ülkede bulunan yerleşik bireylerin oluşturduğu ekonomi ile yurtdışındaki yerleşik bireylerin oluşturduğu ekonomi arasındaki sistematik verileri elde etmek için hazırlanan istatistiksel bir ekonomik rapordur (IMF, 2013: 7).

Ödemeler dengesi istatistikleri aylık, üç aylık, yıllık gibi belli bir dönem aralığında yurtdışında yerleşik kişilerle gerçekleştirilen ekonomiyi ölçmektedir.

1.1.2. Ödemeler Bilançosunda İşlem Çeşitleri ve Kayıt İlkeleri

1.Çift Kayıt; Ödemeler dengesinde ana ilke, her bir işlemin eşit değerinde iki ayrı kaleme iki kayıt ile çift kayıt muhasebe sistemine uygun olarak kaydedilmesidir. Bu kalemlerin biri pozitif işaretle gösterilen alacak kaydı diğeri ise negatif işaretle gösterilen borç kayıdır.

Alacak (+) kayıtlar; Cari işlemlerde, reel kaynak (mal ve hizmet) ihracını sermaye işlemlerinde, yükümlülük artışını veya varlık azalışını,

Borç (-) kayıtlar; Cari işlemlerde, reel kaynak ithalini, sermaye işlemlerinde, yükümlülük azalışını veya varlık artışını gösterir.

2.Mülkiyet Değişimi; Çift kayıt prensibi çerçevesinde ekonomik işlemlerin alacak ve borç kayıtları mülkiyet değişiminin gerçekleştiği anda yapılır.

3.Piyasa değeri; Ekonomik işlemlerin değerlendirilmesinde piyasa fiyatları kullanılır. Piyasa fiyatı, işlemin gerçekleştiği ve alıcı ile satıcının almaya ve satmaya razı oldukları fiyat olarak tanımlanabilir. (TCMB, 2018: 10-12).

1.1.3. Ödemeler Bilançosu Hesapları

Ödemeler bilançosunun sistematik bir şekilde raporlanması, anlaşılır kolay bir dilde olması, analizinin daha rahat sağlanması kişi ve kurumlar açısından ve de hükümet açısından büyük önem taşımaktadır.

Ödemeler dengesi istatistikleri Beşinci El Kitabı'nda belirlenen standart sınıflamalarda iki önemli sınıflama olan 'Cari İşlemler' ve 'Sermaye ve Finans' hesaplarından oluşmaktadır (İstatistik Genel Müdürlüğü, 2013).

Ödemeler dengesi kapsamına giren kavramlar, mal, hizmet, gelir ve reel, finansal varlıklar ile yapılan cari transferler (Karşılıksız Transferler), finansal varlık ve yükümlülükleri kapsamaktadır (TCMB, 2015).

Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) "*Balance of Payments and International Investment Position Manual*" adlı (2009), ödemeler dengesi ilke istatistiklerini ele aldığı yapıtında ödemeler bilançosunu 'cari işlemler hesabı, sermaye ve finans hesabı ve net hata ve noksan olarak ele almıştır. Seyidoğlu (2009) Ödemeler bilançosunu cari işlemler hesabı, sermaye ve finans hesabı, resmi rezervler hesabı ve istatistiki farklar hesabı olarak ele almıştır. Ödemeler bilançosunun ana hesap gruplarında farklı görüşler oluşsa da çalışmamızda IMF'nin öne sürdüğü Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın da benimsediği sınıflama olarak Cari İşlemler Hesabı, Sermaye ve Finans Hesabı, Net Hata ve Noksan Hesabı olarak üç sınıfta incelenecektir. Cari işlemler hesabında genel mal ticareti (ithalat, ihracat), hizmet ticareti (hizmet gelir ve giderleri) ve cari transferler gibi kalemler yer almaktadır. Sermaye ve finans hesabında ise uluslararası finansal ve reel varlık alım-satımları yer almaktadır. Merkez Bankası tarafından ele alınan uluslararası rezerv varlık alım satımları da bu hesapta analiz edildiğinden özel bir öneme sahiptir (Aslan, 2013:133). Net hata ve noksan hesabı ise, genel dengeyi yani kayıt dönemi ve veri farklılıkları gibi nedenlerden kaynaklanan dengesizlikleri gidermek bilançoda varlık

yükümlülük eşitliğini sağlamak adına açılan bir hesap niteliğindedir (Aslan, 2013:140). Ödemeler bilançosunun tanımı ve ilkeleri gereği adı geçen hesapların toplamları sıfırdır (Karagöl, 2016).

Tablo 1.1. Örnek Bir Ülkenin Ödemeler Bilançosu (Dengesi)

BORÇ	ALACAK
Mal ithalatı 800	Mal ihracatı 550
Hizmet ithalatı 50	Hizmet ihracatı 150
Karşılıksız transferler 80	Karşılıksız gelirler 100
Sermaye ödemeleri 70	Sermaye gelirleri 200
Toplam Ödemeler 1000	Toplam Gelirler 1000

Kaynak: Karluk, 2009: 594.

Örnek bilanço dengesinin alacaklı kısmındaki değerler olumlu etki yaratır. Borçlu kısmı ise olumsuz etki yaratmaktadır.

1.1.3.1. Cari işlemler hesabı

Cari işlemler hesabının altında yer alan kalemlerin toplamı pozitif çıkıyorsa cari fazla, negatif çıkıyorsa cari açık söz konusudur. Türkiye'nin cari açığı Aralık 2016 itibariyle 32 milyar 605 milyon dolardır.

Mal hesabı: Burada ithalat ve ihracat olmak üzere iki kalem yer almaktadır. Bu ikisinin toplamında ihracat ithalattan fazlaysa dış ticaret fazlası, ithalat ihracattan fazlaysa dış ticaret açığının varlığı söz konusudur. Türkiye'nin Aralık 2016 itibariyle 56 milyar 89 milyon dolar dış ticaret açığı vardır (ihracat 142,530 milyar dolar, ithalat 198,618 milyar dolar). (TUİK)

Hizmet hesabı: Bu hesabın kapsamına taşımacılık (navlun dahil), turizm gelir ve giderleri, haberleşme hizmetleri, inşaat hizmetleri, sigorta hizmetleri, finansal hizmetler, bilgisayar ve bilgi hizmetleri, patent ve lisans komisyonları, ticari ve ticaret bağlantılı diğer hizmetler, finansal kiralama hizmetleri, çeşitli tekik hizmetler, kişisel kültürel ve eğlence hizmetleri ile resmi hizmetler oluşturur (İstatistik Genel Müdürlüğü, 2013). Bu alt kalemlerden en önemlisi turizmdir. Özellikle cari açığı kapatmak için turizm gelirinden yararlanılır. Türkiye'ye gelen bir turist ortalama ne kadar harcama yaptığı tespit edilir ve ülkeye gelen turist sayısı ile çarpılır. Böylece ülkenin turizm geliri hesaplanmış olur. Aralık 2016 itibariyle Türkiye'nin net turizm geliri 13 milyar 960

milyon dolardır, hizmetler dengesi ise 15 milyar 263 milyon dolardır. (EVDS)

Gelirler hesabı: Bu hesapta çalışanların ücret gelirleri ile yatırım gelirleri ele alınmaktadır. Yatırım gelirleri kapsamında ise doğrudan yatırım, portföy yatırımları ve diğer yatırımlar ile ilgili gelir ve ödemelerini içerir. Doğrudan yatırımların içeriğinde hisse geliri, kar payı, sermayeye eklenen gelirler ve şirketler arasında oluşan yatırımlardan kaynaklı gelirleri ve giderleri içerir. Portföy yatırımlarında da hisse senetlerinden elde edilen kar payları, tahvil gibi borç kalemleri ile oluşan gelir giderlerini (faiz) kapsar. Diğer yatırım kaleminde ise diğer finansal varlık ve kaynaklarla ilgili gelir giderleri (faiz) ele alınmaktadır (İstatistik Genel Müdürlüğü, 2013).

Örneğin yabancı bir X firması İzmir’de 500 milyon dolarlık yatırım yapmış olsun. Bu para, anapara olduğu için Sermaye ve Finans Hesabı’nın Doğrudan Yatırımlar kalemine alacaklı olarak kaydedilir. Ancak bu X işletmesi üretime başlayıp kar elde eder ve bunu kendi ülkesine götürürse (kar transferleri) Gelir Hesabı’na borçlu olarak kaydedilir. Günümüzde Türkiye’nin cari açık vermesinin bir diğer önemli nedeni de budur. Aralık 2016 itibariyle Gelir Hesabı 9 milyar 183 milyon dolar açık vermektedir. (EVDS)

Cari Transferler Hesabı: bu hesapta ülkeye ekonomik anlamda mal, hizmet veya para girişi gerçekleştiği halde kaynak transferi yapılamayan transferler yer alır. Bunlar da Genel Hükümet (hibe, vb.) ve Diğer Sektörler (işçi havaleleri ve diğer transferler) şeklinde ele alınır. Farklı bir ifade ile hesaptaki ana kalem, yabancı ülkelerde yaşayan Türk vatandaşlarının getirdiği gelirlerdir. Önceden bu gelirler Sermaye hesabında göçmen geliri olarak kaydedilirdi artık Cari Transferler Hesabı’na kaydediliyor. Ayrıca diğer ülkelerin bize hibe ya da yardım adı altında getirdiği paralar da bu kaleme alacaklı olarak kaydedilir. Aralık 2016 itibariyle cari transferler hesabı 1 milyar 673 milyon dolardır. (EVDS)

1.1.3.2. Sermaye ve finans hesapları

Daha fazla gelir elde etmek amacı ile ülkeye giren veya ülkeden çıkan döviz akımından oluşan bir hesaptır. Türkiye’de göçmen gelirleri Cari Transferler Hesabı’na kaydedildiği için Sermaye Hesabı neredeyse sıfır olarak kabul edilir. Bu nedenle sadece Finans Hesabı çalışır.

Sermaye Hesabı: Sermaye Transferleri (borcun bağışlanması, göçmen transferleri) ve üretilmeyen, finansal olmayan varlıkları (kara parçası gibi maddi varlıklar ile telif, ticari marka, kira ve lisans gibi transfer edilebilir sözleşmeler gibi maddi olmayan varlıklar) kapsar. Aralık 2016 itibari ile Sermaye hesabı 23 milyon dolardır (EVDS).

Finans Hesabı: ödemeler bilançosunun önemli bir bölümünü kapsamaktadır. Özel ve kamu kuruluşları tarafından yapılan kısa ve uzun vadeli sermaye akımları bu hesapta ele alınır. Sermaye hareketleri, ülkenin dış mali varlıkları ve yükümlülüklerindeki değişimleri kapsar. (İstatistik Genel Müdürlüğü, 2013)

Finans hesabının dört ana kalemi vardır.

1. Doğrudan Yatırımlar: bir ülkede yerleşik kişi ve kuruluşların diğer ülkelerde yaptıkları fiziki yatırımlardır. Burada yatırımcının kuruluşun sermayesinde %10'dan fazla paya sahip olması ve yönetimde söz sahibi olması gerekir.

Yabancı yatırım, kişi ve kuruluşlar tarafından kaynakların başka bir ülkeye taşınmasıdır. Hisse senetlerinin ve tahvilin diğer bir ülke tarafından satın alınmasını ifade eden portföy yatırımları hariç olmak üzere, yabancı yatırımcının bir ve ya birkaç firma ile ortaklık kurarak gerçekleştirdiği yatırımlar doğrudan yabancı sermaye yatırımları olarak ele alınır (Kara, 2003). Aralık 2016 itibari ile net doğrudan yatırımlar 10 milyar 812 milyon dolar açık vermektedir (EVDS).

2. Portföy Yatırımları: Ülke içinde bulunan yerleşik kişi ve kuruluşların, yurtdışında bulunanlara verdikleri ve aldıkları maddi desteği, borcu kapsamaktadır. Doğrudan yatırımlar ile portföy yatırımları arasındaki fark; yurtdışında yapılan yatırımın kontrolü ve yönetim şeklidir. Doğrudan yatırımlarda şirket kontrolü denetimi ve yönetimi etkili olmaktadır. Fakat portföy yatırımlarında bu durum söz konusu değildir. Uluslararası piyasalardan kolaylıkla kaynak sağlayabilmektedir. Ayrıca doğrudan yatırımlarda yatırımcı sermayenin yanında üretim teknolojisi ve işletmecilik bilgisini de getirir fakat portföy yatırımlarında yatırımcı sadece sermaye olarak katkı sağlar.

Portföy yatırımları döviz kuru ve daha sürdürülebilir tahvil, bono, hisse senedi gibi enstrümanlarla ülkeye döviz girişini sağlar. Aralık 2016 itibariyle portföy yatırımları 6 milyar 339 milyon dolar açık vermektedir (EVDS).

3. Diğer Yatırımlar: Doğrudan yatırım, portföy yatırım ve rezervler dışında kalan sermaye hareketleri kaydedilir.

1.2. Cari Açık İle İlgili Tanımlar (Kavramlar)

Ödemeler bilançosunda yer alan cari işlemler hesabının; borç ve alacak kısımlarının birbirine eşit olması durumu cari dengeyi, alacak kısmının borç kısmından fazla olması cari fazlayı, borç kısmının alacak kısmından fazla olması ise cari açığın varlığını göstermektedir.

Cari işlemler hesabının borç kalemi dış yükümlülük, alacak kalemi ise dış varlık olarak tanımlanmaktadır (Pugel, 2007: 364). Başka bir anlatım ile herhangi bir ülkede yaşayan bireylerin ve kurumların başka ülkede yaşamlarını sürdüren birey ve kurumlarla yaptıkları döviz alışverişinde alınan döviz ödenenden fazla ise cari fazla, az ise cari açık söz konusu olur (Bozan, 2017).

1.3. Cari Açığın Nedenleri

Cari açık hem ulusal hem de uluslararası pek çok farklı değişkenden etkilenmektedir. Bu değişkenler yatırım, tasarruf, faiz ve dış ticaret gibi sayısız kavramdan oluşmakta ve etkileri çok çeşitli olmaktadır.

1.3.1. Yurtiçi Yatırımların Artması (Doğrudan Yabancı Yatırımları ve Portföy Yatırımlarının Kar Transferleri)

Yurtiçi yatırımlarda meydana gelecek artışın, yerleşiklerin tasarrufları tarafından karşılanamadığı durumlarda finansman için yabancıların tasarruflarına başvurulur. Yabancı ülke vatandaşlarının tasarruflarının yurtiçine transferi ise cari açığı artırıcı bir unsurdur. Bu transfer hareketleri Türkiye’de cari işlemler hesabının borç kaleminin artmasına neden olur. Yabancıların Türkiye’de yaptığı yatırımlar sonucu elde ettikleri karların yurtdışına çıkması, cari açığın olumsuz yönde etkilenmesine neden olur (Altınöz, 2014).

Yurtiçi yatırımlar için gerekli olan sermaye birikimi öncelikle söz konusu ülkenin yurtiçi tasarrufları ile karşılanmaya çalışılmaktadır. Toplam yurtiçi tasarruflarının birikmesinde ise kamu ve özel sektörün doğrudan etkisi bulunmaktadır. Bir ülkede meydana gelen teknolojik bir yenilik veya piyasada olmayan bir ürünün geliştirilmesi

gibi çeşitli olaylar yatırımların artmasını sağlayabilmekteyse de, yüksek miktarda finansman gerektiren yatırımlarda yurtiçi tasarruflar yetersiz kalabilmekte ve finansman bulma konusunda dış borca ihtiyaç duyulabilmektedir. Bu durum da, cari açığı olumsuz olarak etkileyen bir unsur olabilmektedir (Öztürk, 2013: 25).

Ülke ekonomisinin gelişmesi ve cari açık sorununun çözümlenebilmesinde ülke ekonomisine döviz kazandıracak yatırımlarda artışın sağlanması olumlu bir gelişme olarak nitelendirilir. Ancak bu yatırım artışının yurtiçi kaynaklarıyla finanse edilememesi sonucunda başvuru yabancılara hangi sektörlerle aktarılacağı oldukça önemli bir karardır. Dış borçların aktarıldığı sektörlerden ülkeye uzun süreli gelir sağlanabiliyorsa, bu durum ülke ekonomisine dinamizm katma potansiyeline sahiptir. Dış kaynağın bu tarz sektörlerde kullanılması sonucunda yaşanabilecek olan ihracat artışları ülkeye döviz kazandırmakta ve dış borcun yükümlülüklerinin karşılanabilmesini sağlayabilmektedir. Alınan dış borcun üretken sektörlerde kullanılmaması durumunda ise anapara ve faiz şeklinde geri ödenmesi gereken dış borç sürdürülemez bir hâl alabilmektedir (Küçüksücu, 2012: 56).

1.3.2. Ulusal Tasarrufların Azalması

Cari açığın oluşmasına yönelik temel nedenlerden biri de Türkiye'deki tasarrufların yatırımlardan daha az olmasıdır. 2000'li yıllarda Türkiye'de iç talep aşırı derecede canlanmış, iç tasarruf oranları 1992'deki %23 seviyelerinden, 2011'de %12.8'e kadar düşmüştür. Buna karşılık, 2011 yılında Türkiye'de yatırımların GSYH'ye oranı, %23.1'dir (IMF, 2011). Tasarruf oranlarının artırılabilmesi için faiz oranlarının artması, yurtiçi talebin ise azaltılması gerekir. Böylelikle ulusal tasarruf oranları artacaktır (Altınöz, 2014).

1.3.3. İhracat Gelirlerinin Azalması (Dış Ticaret Açığı)

Dış ticaret açığı, ülkenin başka ülkelerle yapmış olduğu mal ithalatının mal ihracatından fazla olduğu durumu gösterir. Mal ithalatı ve ihracatı arasındaki fark dış ticaret bilançosu kaleminde izlenir (Karagöl, 2016).

İthalatın ihracattan daha fazla olmasının sebebi ara malları üretiminde bile dışarıya olan bağımlılıktır (Yılmaz ve Karataş, 2009: 72). Dışa açıklık oranı İhracatın GSMH'ye oranı şeklinde tanımlanabilir. İhracat sektörünün büyüklüğü dış borçlanmanın

daha kolay yapılmasını ve hacmini artırır. Bu durum ihracatta dışa bağımlılığı arttırmakla birlikte ekonomide üretkenliği artırması açısından ihracatın hacmi sürdürülebilirliği belirler (Yücel ve Yanar, 2005).

1.3.4. İthal Edilen Malların Talep Esnekliğinin Büyüklüğü

İthal edilen malların talep esnekliğinin büyük olması durumunda; ihracat gelirinin düşük ithalat ödemesinin yüksek olması ödemeler bilançosu açığını arttırır.

(e: esneklik , x: ihracat , m: ithalat , P: fiyat , Q: miktar E_d : talep esnekliği)

$E_d = \%Q / \%P$ talep esnekliğinin; miktarın yüzdelerik değişiminin fiyatın yüzdelerik değişimine oranı olduğunu varsayarsak;

Malın fiyatı düşerse miktarı artar. Talep artmış olur.

$E_x = P_x \cdot Q_x$ ihraç mallarının fiyatındaki düşüş miktarın artmasından daha fazla ise ihracat gelirimiz de düşmüş olur.

$E_m = P_m \cdot Q_m$ ithal mallarının fiyatındaki artış talep edilen miktarın düşme etkisinden daha fazla ise ithalat ödemesi artar. Böylelikle ihracat gelirinin azalması ve ithalat ödemelerinin artmasıyla ödemeler bilançosu açığı da artmış olur. Tam aksi durumda ise ihracat geliri artar, ithalat ödemeleri azalır. Bu şekilde ödemeler bilançosu açığı kapanmış olur.

1.3.5. Dış Borç Stokundaki Artış

Borç stoku bir ülkenin belli bir dönemdeki iç ve dış borçlarının toplamıdır. Bu toplama faiz dâhil edilmemektedir. Dış borç stoku ise o döneme ait yurtdışı borçlarının ve ülkenin özel kesim borçlarının toplamıdır. Borç stoku/GSYH oranı dönemin borç yükünü verir. Borç yükünün artışı gelirin dış borcu karşılamaya yetmediğini ve bununla birlikte cari açığı arttırdığını gösterir.

Dış borçlanma ile gerçekleştirilen yatırımlar teknolojiyi geliştirecek işsizliği azaltacak etkiler yaratıyorsa bu durum cari açığı azaltıcı niteliktedir. Fakat bu yatırımlar kısa vadeli, getirisi az, sıcak para sağlamak amacı ile alındıysa cari açığı arttırıcı nitelik taşır (Önder, 2017).

1.3.6. Sermaye Hareketleri

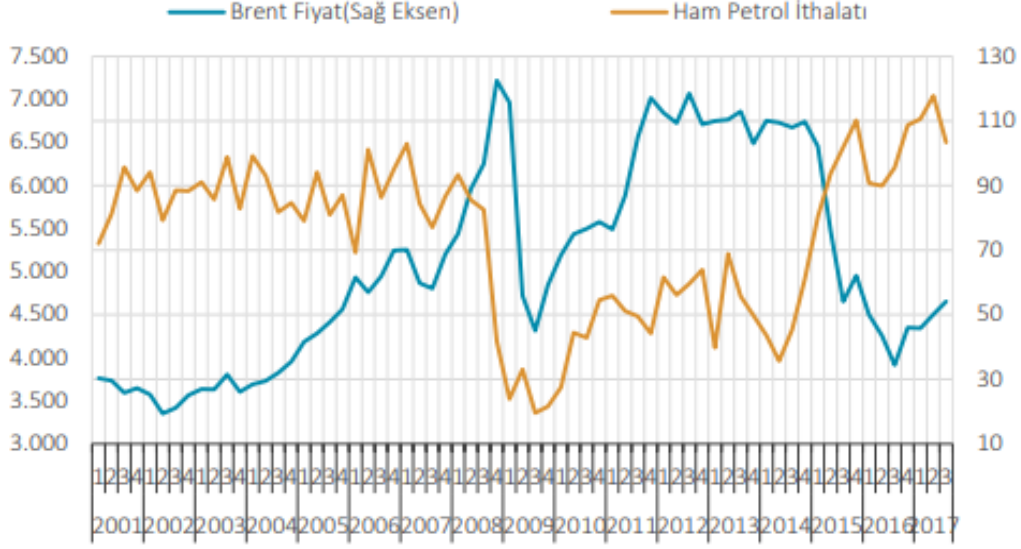
Sermaye hareketleri ile birlikte ülke ekonomisinde oluşan değişim cari açığı etkilemektedir. Ülkeye yabancı sermaye girişı ile birlikte mali genişleme yaşanması durumu enflasyonu arttırır. Enflasyonun artması ile birlikte nominal faizlerde de artış yaşanır. Böylelikle yabancı sermaye girişı daha da artar, ulusal para değer kazanır ve döviz kurunun düşmesine neden olur. Döviz kurunun düşmesi ile birlikte ülkede ithalat talebi artmaya başlar, yükselen faiz oranları ise yabancı sermaye girişinin artmasına neden olur. Görüldüğü gibi cari açıktan yabancı sermayeye ve yabancı sermayeden de cari açığa doğru bir ilişki bulunmaktadır (Keskingöz ve Karataş, 2016).

Yabancı sermayenin sıcak para niteliği taşıması durumu ani hareketlenmelere neden olabilir. Cari açığın kapanması için düşen döviz kuru ile artan ithalat talebini düşürüp ihracat gelirlerinin artmasını sağlamak gerekmektedir (Roubini and Watchel, 1998: 7-9). Aşırı değer kazanan ulusal paranın ithalatı arttıracığı ve böylelikle dış ticaret açığının büyüyeceği belirtilmektedir (Yeldan, 2005).

1.3.7. Enerjide Dışa Bağımlılık Ve Artan Enerji Fiyatları

Uzun süreli ekonomik gelişmenin sağlanması ve bunun sürdürülebilirliği, ülke için gerekli ve yeterli miktarda enerjinin minimum maliyetle, çevreye en az zararla ve güvenilir yollarla temin edilebilmesine bağlıdır. Ülke ekonomilerinin gelişmişlik düzeyi hakkında önemli göstergelerden birisi kişi başına düşen enerji tüketim miktarıdır (Karlık, 2005: 242; Öztürk ve Karbuz, 2006: 14).

Türkiye, enerji talebi hızla artan bir ülke olmasına karşın, kişi başına düşen enerji tüketim miktarı açısından değerlendirildiğini gelişmiş ülkelere henüz yaklaşılamamıştır. Artan enerji talebinin yoğunlukla dış kaynaklardan karşılanıyor olması, enerji kıtlığı ve enerji güvenliği konularını gündeme getirmektedir. Türkiye’de enerji kaynaklarının kıtlığı, üretim kapasitesini yükseltmek için gereken yatırım maliyetlerinin yüksekliği ve bu alanda çalışacak işletmelerin faaliyete başlama sürelerinin uzunluğu enerji güvenliğine negatif etki etmektedir.

Kaynak: TCMB Ekonomi Notları

Grafik 1.1. Ham Petrol (Brent) Fiyatı (\$) ve Ham Petrol İthalatı (Ton)

Grafik 1.1'e göre, 2000'li yılların başında hareketlilik gösteren ham petrol fiyatı özellikle 2004 yılından itibaren bir yükselişe geçmiştir. 2008 yılında yaşanan finansal kriz ile birlikte durgunluk dönemine girmiş ve 130 ABD Dolarına yükselmiş olan ham petrol fiyatı 40 ABD Doları seviyesine gerileme yaşamıştır. 2008 yılı finansal krizin etkilerinin azalmaya başlaması ile birlikte 100 ABD Doları düzeyine ulaşılmış ve ardından 2014 yılı itibari ile inişli çıkışlı bir seyir izleyerek düşüş yaşanmıştır. Bu süreç içerisinde ham petrol ithalatında da 2008 finansal krizine kadar 6 milyon tonluk seviyeye çıkmış krizin etkisiyle 3 milyon tona düşüş gerçekleşmiştir. Krizin devamındaki yıllarda GSYH'deki artış ile iç talebin artması 7 milyon ton seviyelerine ulaşılmasına neden olmuştur. Fiyat düştükçe ithalat talebi artmaktadır.

Türkiye'nin enerji konusunda net ihracatçı olması, ülkenin cari açığı üzerinde önemli bir etki yaratmaktadır. 2018 Şubat ayı itibariyle, toplam cari açığın GSYH'ye oranı yüzde 4.2 iken, bu oran enerji hariç tutulduğunda yüzde 1.1'e düşmektedir. Petrol ve türevi ürünlerin fiyatları ABD doları cinsinden ham petrol fiyatına göre belirlendiği için, ham petrol ve türev ürünlerinin ithalat talebindeki fiyat ve gelir esnekliklerinin isabetli tahmini oldukça önemlidir (Kal ve Kaplan, 2018).

1.3.8. Genişletici Para Ve Maliye Politikaları

Dışa açık bir ekonomide talep yanlı politikalar iki şekildedir. Bunların ilki sabit döviz kuru sistemi bir diğeri ise esnek döviz kuru sistemidir. Sabit döviz kuru sisteminde genişletici maliye politikası uygulandığında mal politikası olarak adlandırdığımız IS eğrisi sağa kayar. Böylelikle gelir ve faiz oranı artış gösterir. Yeni denge noktasında ödemeler dengesi yani $BP > 0$ olduğundan dış fazla oluşur. Faiz oranının artması yurtdışından ülkeye döviz girişini arttırır. Ülke parasının değeri artar bununla birlikte ihracat düşer. Oluşan döviz artışı ile birlikte dövizin değeri düşer. Merkez bankası döviz alır ve ülke dışına TL verir. Para arzı artar. Para politikası olarak adlandırılan LM eğrisi sağa kayar. Gelir artar ve faiz başlangıç seviyesine düşer. Sabit döviz kuru sisteminde sermaye hareketliği serbest iken maliye politikası tam etkindir.

Sabit döviz kuru sisteminde genişletici para politikası uygulandığında LM eğrisi sağa kayar. Bu durum geliri artırır ve faiz oranı azalır. Yeni denge noktasında ödemeler dengesi $BP < 0$ olduğundan dış açık oluşur. Faiz oranının düşmesi ülkeden yurt dışına döviz çıkışına neden olur ve dövize talep artar. Dövize olan talebin artması ile dövizin değeri yükselir Merkez Bankası bu durumda döviz satar ve karşılığında milli para satın alır. Para arzı azalır LM eğrisi sola kayar. Faiz başlangıç düzeyine çıkar. Gelir düzeyi değişmez. Para politikası tam etkisizdir.

Sabit döviz kuru sisteminde sermaye hareketliliğinin tamamen yasak olduğu bir ekonomide genişletici maliye politikası uygulandığında IS eğrisi sağa kayar. Gelir ve faiz oranı artar. Sermaye hareketliliği tamamen yasak olduğundan sermaye hesabı değişmez. Oluşan yeni denge noktası BP nin sağında kaldığından $BP < 0$ olur cari açık oluşur. Ödemeler dengesinin sıfırdan küçük olması ile döviz çıkışı gerçekleşir. Sabit kur rejiminde Merkez Bankası dış açığı kapatmak için piyasaya döviz satar ve karşılığında milli para satın alır. Para arzı azalır ve LM eğrisi sola kayar.

Sabit döviz kuru sisteminde sermaye hareketliliğinin tamamen yasak olduğu bir ekonomide genişletici para politikası uygulandığında LM eğrisi sağa kayar. Gelir artar ve faiz oranı düşer. Sermaye hareketliliği tamamen yasak olduğundan sermaye hesabı değişmez. Oluşan yeni denge noktası BP'nin sağında kaldığından $BP < 0$ olur cari açık oluşur. Döviz çıkışı gerçekleşir. Merkez Bankası dış açığı kapatmak için döviz satar milli para satın alır. Para arzı artar böylelikle LM eğrisi sola kayar yani başlangıç

düzeyine geri gelir. Sermayenin sınırlı hareketli olduğu dönemde de aynısı gerçekleşir. Sabit döviz kuru sisteminde sermaye hareketliliğinin kısıtlı hareketli veya tamamen yasak olduğu bir ekonomide genişletici para politikası etkinsizdir.

Sermaye hareketliliğinin sınırlı olduğu bir sistemde genişletici maliye politikası uygulandığında IS eğrisi sağa kayar. Yeni denge noktası ödemeler dengesinin sıfırdan büyük olduğu noktada gerçekleşir. $BP > 0$ olduğundan dış fazla oluşur. Faiz oranlarının artması ile birlikte ülkeye döviz girişi artar. Milli para değer kazanır ve ihracat düşer. Dövizin artması sebebi ile Merkez Bankası döviz satın alır ve ülke dışına milli para verir. Para arzı artar. Bu da LM eğrisinin sağa kaymasına sebep olur. Gelir artar faiz ise başlangıç seviyesine yaklaşır. Ödemeler dengesi ne kadar yatıksa maliye politikası o kadar etkindir. Bir diğer deyiş ile sermaye hareketliliğinin faize duyarlılığının para talebinin faize duyarlılığından yüksek olması gerekmektedir. Esnek döviz kuru sisteminde maliye politikası iki şekilde ele alınır. Bunlardan ilki:

Sermaye Hareketlerinin Faize Duyarlılığı (BP) > Para Talebinin Faize Duyarlılığı (LM)

Böyle bir ekonomide genişletici maliye politikası uygulandığında faiz oranı ve gelir artar. Yeni denge noktası ödemeler dengesinin solunda olduğundan $BP > 0$ olur ve ülkeye döviz girişi gerçekleşir. Ülkede oluşan döviz miktarı artacağından bu durum değerinin düşmesine neden olur ve milli paranın değeri artar. İhracat düşer ve IS eğrisi de sola kayar. Pozitif yönde fazla veren dış ticaret dengesinin denge noktasına ulaşmasını sağlamak amacıyla revalüasyon uygulanır ve böylelikle BP eğrisi sola kayar. Yeni denge noktasında ulaşılan sonuç olarak Maliye Politikasının geliri arttırıcı gücünün sınırlı olduğu söylenir.

Sermaye Hareketlerinin Faize Duyarlılığı (BP) < Para Talebinin Faize Duyarlılığı (LM)

Böyle bir ekonomide genişletici maliye politikası uygulandığında faiz oranı ve gelir artış gösterir. Yeni denge noktası ödemeler dengesinin sağında olduğundan ($BP < 0$) ülkeden döviz çıkışı olur. Ülkede varolan döviz azaldığından değeri yükselir. Bu da milli paranın değerini düşürür. İhracat artar ve IS eğrisi sağa kayar. Devalüasyon uygulanarak BP eğrisi sağa kayar. Bir ekonomide toplam ithalatın toplam ihracattan fazla olması dış ticaret açığının varlığını gösterir. Böyle bir durumda devalüasyon ile

ülkenin satın alma gücü zayıflatılarak daha fazla ihracat, daha az ithalat gerçekleşmesi sağlanmaya çalışılır.

Sermaye Hareketleri Faize Duyarlılığı > Para Talebinin Faize Duyarlılığı

Esnek döviz kuru sisteminde sermayenin sınırlı hareketli olması koşulu ile genişletici bir para politikası uygulandığında LM eğrisi sağa kayar. Yeni denge noktasında faiz oranı azalır gelir ise artış gösterir ve BP eğrisinin sağında olduğundan ($BP < 0$) ülkeden döviz çıkışı olur ve döviz azalacağından değeri artar. Milli para değer kaybeder. Ülke dışındaki yatırımcılar için ülke malları daha ucuz hale gelir ihracat artar. IS eğrisi sağa kayar. Devalüasyon etkisi ile birlikte BP sağa kayar. Faiz oranı belirsizdir fakat gelir arttığı için genişletici para politikası etkindir.

Sermaye Hareketleri Faize Duyarlılığı < Para Talebinin Faize Duyarlılığı

Sermaye hareketliliğinin faize duyarlılığının para talebinin faize duyarlılığından daha büyük olduğu sistem ile aynıdır. Faiz belirsiz olacağından, esnek döviz kuru sisteminde sermaye sınırlı hareketli iken para politikası etkin olmaktadır. Faiz belirsiz olsa bile geliri arttırıcı bir tutum sergiler.

1.4. Cari Açığın Makroekonomik Etkileri (2000’li Yıllar ve Türkiye’nin Cari Açık Sorunu)

Cari açığın makroekonomik etkilerinden biri olan ekonomik büyümenin cari işlemler dengesinin negatif olmasında rolü vardır. Bu iddiaya göre oluşan cari açıkların nedeni ekonomik büyüme ile gerçekleşen talep artışlarıdır. Talep artışı ithalatı arttıracığından cari işlemler dengesinde açığa neden olur. Bir diğer görüşe göre ise cari işlemler dengesi ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği görüşüdür. Türkiye geliştirmekte olan bir ülke olduğundan teknolojik gelişmeleri ve sermaye birikimlerini daha ileri düzeye taşıyabilme potansiyeli ve ekonomik bütünleşmelerin varlığı ile cari işlemler açığına neden olmaktadır (Duman, 2017: 232).

Türkiye 2000’li yıllara kadar bütçe açığı vermiştir. 2000 li yıllardan sonra cari açık vererek bir büyüme modeli oluşturmuştur. 2010 yılından sonra cari açıkta aşırı büyüme gerçekleşmiş ve uygulanan ekonomi politikaları ile açık düşürülmüştür. Fakat 2010 yılından sonra cari açık daha belirgin bir sorun haline gelmiştir. Açık son yıllarda

artış göstermiştir. Tablo 1.2, Türkiye’de 2000-2018 yılları arasında büyüme ve cari açık/GSYH oranı verilerini göstermektedir.

Tablo 1.2. Türkiye’de 2000-2018 yıllara arasında Büyüme ve Cari Açık Oranları

Yıl	Büyüme Oranı	Cari Açık/GSYH Oranı
2000	6.64	-0.36
2001	-5.96	-3.63
2002	6.43	1.88
2003	5.61	-0.26
2004	9.64	-2.41
2005	9.01	-3.5
2006	7.11	-4.18
2007	5.03	-5.65
2008	0.85	-5.46
2009	-4.7	-5.12
2010	8.49	-1.76
2011	11.11	-5.77
2012	4.79	-8.91
2013	8.49	-5.48
2014	5.17	-6.69
2015	6.09	-4.67
2016	3.18	-3.74
2017	7.44	-3.84
2018	2.57	-5.55

Kaynak: Büyüme verileri World Bank, Cari Açık/GSYH verileri EVDS’den alınmıştır.

Tablo 1.2’de görüldüğü üzere cari açığın yıllara göre değişimi 2000 ve 2018 yılları arasında inişli çıkışlı bir yol izlediğidir. Bunun sebebi ise bu yıllar arası 2001 ve 2008 krizlerinin yer almasıdır. Ortalama bu evrelerde cari açık düzeyi %2 ile %9 arasında değişmektedir.(Kaya, 2016:52). Literatüre göre bu oran %4,5 lik bir değer olması gerekiyor. Belirlenen düzey Cari Açık / Gayri Safi Milli Hasıla (GSYH) oranı ile elde ediliyor. Bu oran 2010 yılında itibaren düzenli bir artış göstermektedir. Bu nedenle Türkiye’deki cari açık ‘büyük ve sürekli’ bir nitelik taşır. Büyüme ve milli hasıla arasındaki ters yönlü ilişki 90 lı yıllarda ortaya çıkmaya başlamış ve özellikle 2000 yıllarda bu aralarında fark artarak devam etmiştir. İstisnai durum olarak kriz dönemleri olan 93-94 yılı ve 2000-2001 yılı gösterilebilir. Sebebi ise devalüasyon uygulayarak ülkenin satın alma gücünü azaltarak daha çok ithalat daha az ihracat yapılması sağlanması sağlanmıştır (Telatar ve Terzi, 2009: 120; Telatar, 2011: 23).

2000’li yıllar öncesi Türkiye’de büyüme oranını arttırırken kullanılan materyaller ülke içi etkiler ile yani iç dinamik etkisi ile dışa bağımlı olmadan ihracatı tetikleyici

yollar ile sağlanmıştır. Fakat 2000’li yılların başından bu yana ekonomik büyüme oranı ortalama olarak fazlasıyla arttığı halde istihdam alanlarında bir artış gerçekleşmemiştir. Dışa bağımlı bir ekonomi düzeyi oluşmuştur. Gerçekleşen bu büyüme üretime dayalı bir etki değildir (Capital, 2006: 85).

1.5. Cari Açığın Sürdürülebilirliği

Sürdürülebilirlik tüm ekonomik birimlerin faaliyet ve kararlarında göz önünde bulundurulması gereken bir kavramdır. Bu nedenle, cari açık gibi makroekonomik açıdan oldukça önemli bir değişken incelenirken, sürdürülebilirlik kavramının üzerinde özellikle durulmalıdır.

1.5.1. Sürdürülebilirlik Kavramı

Cari açığın sürdürülebilirliği ülkenin ödeme gücü kavramına bağlıdır. Bir ülke ekonomisinde ileri bir tarih için öngörülen cari dengenin veya cari fazlanın var olması ödeme gücünün de olduğu anlamına gelir (Çakmak ve Varlık, 2007: 116). Cari açığın sürdürülebilirliği kavramı ödeme gücüyle ilişkili bir durumdur. Fakat bunu sağlarken oluşan buhran zamanlarında alınan borçların geri ödemesinin yapılıp yapılamayacağı durumu göz önüne alınır. Bu durum sürdürülebilirlik kavramı ile yorumlanır (Subaşat, 2010: 8).

1.5.2. Sürdürülebilirlik Göstergeleri

Bir ülkede cari açığın sürdürülebilirliği kavramının gerçekleşip gerçekleşmediğini göstermek için Milesi-Ferretti ve Razin temel belirleyici faktörler belirlemişlerdir (Atik, 2006: 337). Bunlar; ülkenin yapısal özellikleri, yani kırsal-kent nüfus dağılımı, cinsiyet dağılımı, ülkenin eğitim durumu, çalışan nüfusun ekonomik faaliyet kollarına göre dağılımı ve ülkenin durumuna göre uygulanan makroekonomik politikalarıdır. Bu politikaların amacı varlık alımının ne kadarının borçlanma ile yapıldığını belirlemek, ekonomik sistemin dayanıklılığını arttırmak, oluşan kredi büyümesini sınırlandırmak ve kontrol altına almak, ülkeyi siyasi açıdan güçlendirmek, yurtdışından ülkeye finansal destek ve borç verme isteği sağlamaktır (Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Sözlüğü, 2017).

1.5.3. Sürdürülebilirlik İle İlgili Teoriler

Cari açığın sürdürülebilirliğine ilişkin teoriler, çeşitli kriterler temel alınarak oluşturulmuştur. Genel olarak bakıldığında ise, cari işlemler hesabında yer alan kalemlerden, cari açığı artırıcı etkisi olanlarda meydana gelen artışların azaltıcı etkiye sahip olanlarla dengelenebilmesi fikri görülmektedir.

1.5.4.1. Yatırım/Tasarruf Oranı

Yatırımların tasarruflardan büyük olması, yabancı ülke yerleşiklerinin tasarrufları ile sağlanabilmektedir. Yabancı ülke yerleşiklerinin yerli yatırımlarda kullanılması, ülkeye giren ve ülkeden çıkan döviz anlamında bir dengesizlik oluşturacaktır. Ancak yapılan yatırımların katma değeri yüksek ihracat ürünleri üretmesi durumunda, ülkeye giren döviz miktarı artacak ve cari açık sürdürülebilir olacaktır. Dolayısıyla bu oranın yüksek olması cari açığın sürdürülebilir olduğunu göstermektedir (Yanar ve Yücel, 2005: 484-485).

1.5.4.2. Cari Açık/GSYH Oranı

Yüksek cari açıklar bir ekonomik kriz göstergesi olarak görülmektedir. Ülke gelirinin belirli bir oranının üzerindeki açıklar (AB tarafından bu oran 4-5 olarak kabul edilmiştir) ülke açısından tehlike oluşturmakta ve sürdürülebilirliği riske sokmaktadır. Cari açık/GSYH oranının yükselmesi, ülkenin dış finansman çekme kapasitesini azaltmanın yanında, ülkeden sermaye çıkışını da tetikleyerek ekonomik kriz ihtimalini iyice artırır. Bu yüzden bu oran, bir kriz sinyali olarak görülmeli ve sürdürülebilirlik noktasında sıkıca takip edilmelidir (Alagöz vd., 2006: 372).

1.5.4.3. Dış Borç/GSYH Oranı:

Ülke tarafından alınan borçların ülke gelirinine oranının artması, ülkeye olan güvenin azalmasına ve ülkenin risk durumunun artmasına sebep olur. Risk durumu ise finansal piyasalarda faiz olarak ortaya çıkar. Alınan borcun geri ödenmemesi riski arttıkça, borçlanma bedeli faizler de yükselir ve böylece ülke bir dış borç stoku döngüsüne girer. Yüksek faiz beraberinde yüksek net dış borcu, yüksek net dış borcu ise beraberinde sürdürülemez cari açık getirir (Telatar ve Terzi, 2010: 162).

1.5.4.4. Reel Döviz Kurunun Değerlenmesi

Aşırı değerlenmiş reel döviz kuru, ülkenin ihracatını zorlaştırırken ithalatını kolaylaştırır. Bu durum mal ve hizmet ticareti noktasında ülkede var olan dengeyi bozar ve cari açığın sürdürülmesini zorlaştırır (Turan ve Barak, 2016: 72).

1.5.4.5. İhracat/GSYH Oranı

İhracat hacmi, ülkeye giren dövizin en önemli kısmını oluşturur. Çünkü ihracat karşılığında ülkeye giren döviz, üretilen mal ya da hizmetin karşılığında alınan para olduğu için herhangi bir şekilde geri ödenmesi gerekmez. Bu yüzden yüksek ve sürekli ihracat, ülkenin cari dengesine pozitif etki eder ve cari açığın sürdürülebilirliği noktasına önemlidir. Dolayısıyla ihracat/GSYH oranı ne kadar yüksekse, ülke ticari dalgalanmalara karşı o kadar dirençli olur ve cari açığın sürdürülebilirliği o kadar artar (Milesi-Ferretti and Razin, 1996: 11).

1.5.4.6. Sermaye Girişlerinin Büyüklüğü ve Bileşimi:

Cari işlemler hesabının bir kalemi olan net sermaye girişi, cari açığın da bir belirleyicisi konumundadır. Kısa vadeli portföy girişleri ve daha uzun vadeli doğrudan yabancı yatırımlardan oluşan sermaye girişleri, doğrudan cari işlemler hesabında yer alır. Ancak dolaylı yoldan etkisi de azımsanmayacak kadar büyüktür. Doğrudan yabancı yatırımlarla ülkeye giren sermaye, ülkenin hem büyümesine hem de ihracatına pozitif katkı yaptığı için kısa vadeli portföy yatırımlarından daha caziptir. Bu yüzden cari açığın sürdürülebilirliği için ülkeye sermaye girişini, özellikle doğrudan yabancı yatırım şeklinde girişini artırmak önemlidir (Roubini and Watchel, 1998: 7-9).

1.5.4.7. Brüt İçsel Rezervler/Borç Stoku

Ülkenin iç rezervlerinin yüksek olması, borçların geri ödenebilirliğinin garantisi olarak görülür. Bu yüzden bu oranın yüksek olması cari açığın sürdürülebilirliğinin bir göstergesidir (Turan ve Barak, 2016: 72)

1.5.4.8. İktisadi Büyüme

Büyüme yalnızca mal ve hizmet üretimini artırmakla kalmaz, aynı zamanda fiziki ve beşeri sermaye birikimini de pozitif etkiler. Bu bakımdan iktisadi büyüme, cari hesap

dengelesizliğini azaltıcı ve sürdürülebilirliği artıcı bir etkiye sahiptir (Milesi-Ferretti and Razin, 1996: 11).

1.5.4.9. Döviz Rezervleri ve Borç Yükü:

İ rezervlerle benzer bir etkiye sahiptir. Döviz rezervlerinin yüksek oluğu, borcun ödenebilmesi noktasında ülkenin gücünü artırır ve ülkeye yönelik risk algısını düşürür. Risk algısının düşmesi ise faizleri azaltıcı ve borç alabilir olma durumunu artırııcı bir etki yapar, böylece cari açığın sürdürülebilirliği üzerinde pozitif bir etki oluşturur (Berke, 2009: 123).

1.6. Cari İşlemlerde Denge ve Teorik Yaklaşımlar

Cari işlemlerde ortaya çıkabilecek dengelesizliklerin giderilmesi makroekonomik açıdan hayati bir öneme sahiptir. Bu yüzden olası dengelesizliklerin nasıl telafi edileceğini inceleyen farklı yaklaşımlar ve teoriler ne sürülmüştür.

1.6.1. Merkantilist Yaklaşım

Merkantilizm, 1450- 1750 yılları arasında 300 yıl boyunca süregelen geliştirilip uygulama alanı bulan Ortaçağ ile Fizyokrazi arasındaki bir yaklaşımdır. Merkantilizm tüccar manasına gelen mercante kelimesinden gelmektedir.

Merkantilizmin ortaya çıkışı 16.ve 17. Yüzyılda feodalizmin yıkılışı ve merkezi devletlerin kuruluğu ile vücut bulmuş ve bunlara ek olarak yeni buluşlar, dinde reform ve Rönesans hareketleri, matbaanın bulunup yaygınlaşması ve sonrasında ekonomik ve sosyal yapı değişimleriyle ortaya çıkmıştır. Merkantilizm devletlerin gücünü değerli madenlerin oluşturduğunu savunan paranın ne kadar önemli olduğunu söyleyen bir düşünceyi benimsemektedir.

Merkantilistlere göre bir ülkenin yükselişi, güçlenmesi ülkedeki değerli madenlerin zenginliğiyle doğru orantılı olarak artmaktadır. Ülkelerin sahip olduğu altın ve gümüş gibi madenlerin miktarı arttıka o ülkede o kadar güçlü demektir bu yüzden amaç kıymetli madenlerin ülkeye girmesini arttırıcı politikalar izlenmesidir. Bu yüzden, demeler bilançosunun fazla vermesi gerektiği öngörülmüştür. İhracatın arttırılması ve ithalatın azaltılması benimsendiği içinde ihracatı teşvik edici politikalara yönelinmiş ve ithalatı da sınırlandırmışlardır. İthalata ancak ihracatı arttıracak sanayiye geliştirecek

hammadeler için gerek duyulmuştur başka bir deyişle üretime yardımcı olacak hammaddeler için izin verilmiştir. (Aydemir ve Güneş, 2006). Merkantilistlere için ödemeler bilançosundaki denge ödemeler bilançosunun fazla vermesi anlamına gelmektedir.

1.6.2. Klasik Yaklaşımda Otomatik Denge Mekanizması

Ödemeler bilançosu dengesi, iktisat literatüründe büyük bir öneme sahiptir. Otomatik dış denge teorisi ya da klasik dış ticaret denge teorisi olarak adlandırılan bu teoride, bilançodaki dengesizliklerin kısa vadeli ve geçici olduğu savunulur ve zaman içinde kendiliğinden dengeye geleceği varsayılır. Bu mekanizmada ödemeler bilançosu açıklarının altın ihracatı ile kapatılacağı öngürülür. Çünkü altın ihraç eden ülkede para hacmi azalır fiyatlar düşerken altın ithal eden ülkede para hacmi genişleyip fiyatlar yükselecektir. Böylelikle iki ülke arasındaki fiyat farkı, karşılıklı ithalat ve ihracatı etkileyerek ülkelerde meydana gelen bilanço açık ve fazlalarını otomatik olarak dengeleyecektir. (Berber vd., 2006).

Klasiklere göre dış denge sabit kur rejiminde işlerlik göstermektedir. Klasik düşüncede para sistemi altın standardıdır. Klasikler dış dengesizlik durumunda oluşacak olan altın ve döviz hareketlerinin ithalat ve ihracat fiyatlarını etkileyeceğini ve bilanço dengesizliğinin giderileceğini söylemektedir. Klasikler dış ticaretin karşılaştırmalı üstünlüklerden dolayı yapılması gerektiğini söylemekte ve ülkeler hangi malı daha ucuza üretebiliyorsa veya daha az kaynak kullanarak üretimi gerçekleştirebiliyorsa o malda karşılaştırmalı üstünlüğü sahiptir ve o malı ihraç etmelidir. Klasikler buradan yola çıkarak karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu malda uzmanlaşmalı ve bu alana yönelmelidir ancak dış ticaretten bu şekilde kazanç sağlamak mümkündür (Karluk, 2002: 444).

Otomatik denge mekanizmasının uzun uygulamaları sonunda tam ve mükemmel işlemediği görülmüştür. Bir kere para miktarındaki değişimler fiyatlar genel seviyesi üzerinde çok büyük etkide bulunmamış, etkide bulunsalar bile bu etkiler ödemeler bilançosunu dengeye kavuşturacak kadar önemli olmamıştır. Denemelerde fiyatlar ve ücretler ulaştıkları seviyenin nadiren altına düşmüşler, genellikle düşmeleri beklenen zamanda bile eski seviyelerini muhafaza etmişlerdir. İkinci olarak ödemeler bilançosunun dengeye kavuşmasını bu sefer para ve fiyat hareketlerinin dışındaki

mekanizmalarla izah etmek ihtiyacı doğmuştur.

1.6.3. Esneklikler Yaklaşımı ve Marshall-Robinson-Lerner Şartı

Esneklik yaklaşımı bir mal ya da hizmetin talep edilen miktarını o mal yada hizmetin kendi fiyatına, o malı etkileyecek ikame malların fiyatına ya da o malın tamamlayıcısı olan malların fiyatındaki değişimle birlikte gelirin bir fonksiyonu olarak talep teorisine dayandırmaktadır. Esneklik yaklaşımı analizine cari işlemler dengesini ihracat ile ithalat arasındaki fark yani net ihracat tanımından başlamaktadır. İhracat ve ithalat miktarını ithalat ve ihracatı etkileyen yabancı sermaye-reel döviz kuru ve ulusal gelir – reel döviz kuru gibi iki değişken tarafından belirlendiğini varsaymıştır (Aydoğuş ve Öztürkler, 2006: 34).

Esneklik yaklaşımı Marshal-Lerner tarafından formüle edilmiştir. Marshal-Lerner bu formüldeki varsayımlar ülkenin dış ticaret bilançosunun ilk etapta dengede olduğudur. Diğer varsayımda ise ülkenin ihraç ve ithal ettiği malların arz esnekliğinin sonsuz olduğudur (Karlık, 2002: 445).

Marshal-Lerner koşulunda ihraç mallarının talep esnekliğinin E_x , ithal malların talep esnekliğini de E_m olarak gösterildiğinde;

$E_x + E_m > 1$ durumunda dış açığı azaltıcı etki

$E_x + E_m < 1$ durumunda dış açığı artırıcı etki söz konusudur.

Yani ithal ve ihraç mallarının talep esnekliğinin 1 den büyük olması bir ülkede uygulanacak olan devalüasyonun başarılı bir sonuç vermesine ve ödemeler dengesine gecikmeli de olsa pozitif yönde etki edeceğine, ithal ve ihraç mallarının talep esnekliğinin 1 den küçük olması durumunda ise uygulanacak bir devalüasyonun daha kötü sonuçlar doğurup dış ticaret açığını daha da kötü bir duruma sokacağını göstermektedir.

$E_x + E_m = 1$ durumunda;

İthal ve ihraç mallarının talep esnekliğinin toplamının 1 e eşit olması uygulanacak bir devalüasyonun dış açığı değiştirmeyeceğini belirtmiştir.

Marshal-Lerner şartı, döviz kurlarındaki değişmelerin ödemeler dengesinde

olumlu ya da olumsuz yönde etkileyebilmesinin ithal ve ihraç mallarının talep esnekliğine bağlı olmasını göstermekte ve kritik değerleri vermektedir. Dış dengesizlik sorununun çözülmesi için ihraç ve ithal malları talep esnekliğinin 1 den çok olması durumunda küçük kur değişmelerinin dış dengesizliği dengeye getireceği, bu değer 1 den küçük olması durumunda da çok büyük kur değişmelerine ihtiyaç olacağını belirtmektedir (Hepaktan, 2009: 42).

1.6.4. Keynesyen Gelir Mekanizması ile Otomatik Denge

Cantillon'un teorisi 1936 yılında Keynes'in Genel Teorisi'nde ifade edilen fikirlere yol göstermiştir. Keynes'in genel teorisine göre ödemeler dengesinde anahtar nokta gelir (istihdam) değişmelerindeydi. Buna göre ödemeler bilançosu açık veren ülkelerde, piyasadan açık miktarında para çekilmiş olduğundan, toplam talep hacmi daralacaktır. Talebin daralması istihdam seviyesini düşürecek ve milli gelir azalacaktır. İthal talebi milli gelirin bir fonksiyonudur. Bundan dolayı milli gelir azalınca ithal talebi de azalır. Diğer taraftan ödemeler bilançosu fazla veren ülkelerde de, para hacminin genişlemesi üretimi ve milli geliri artırır. Milli gelirin artması ithalatı teşvik eder. Açık ve fazla veren ülkelerde karşılıklı olarak gerçekleşen bu olaylar, bir süre sonra dengeyi tekrar sağlarlar. Modern teoriye göre, açık veren ülkelerdeki gelir seviyesi düşecek, fazla veren ülkelerdeki gelir seviyesi de yükselecektir. Bunun neticesi olarak açık veren ülkeler ithalatlarını kısacak, fazla veren ülkelerde ithalatlarını artıracaklar ve böylece tekrar denge sağlanmış olacaktır (Alkan, 2007).

Keynes ve Keynesyen düşünceye sahip iktisatçılara göre, milli ekonominin yabancı ekonomilerden yaptığı ithalatın gayrisafı milli hasılaya oranlanması ekonominin ithalat tarafını gösterir. Milli gelir seviyesi yükseldikçe ithalat yükselir. Milli gelirdeki en küçük yükselmeyi ΔY ile, milli gelirdeki en küçük yükselme karşısında ithalat hacmindeki artışı ΔM ile, gösterirsek, ve bu iki büyüklüğü birbirine oranlarsak ortaya marjinal ithalat eğimi çıkar.

$$\text{Marjinal İthalat Eğimi} = \frac{\Delta M}{\Delta Y}, \text{dir.}$$

Keynes'in modern teorisinin en önemli sonucu, otomatik tam istihdam dengesinin yerine yatırım hacmine bağlı olarak, eksik istihdam dengesini yitirmiş olmasıdır.

1.6.5. Toplam Harcama (Massetme) Yaklaşımı

Massetme yaklaşımı 1952 yılında Sidney S. Alexander'ın devalüasyonun Ticaret Bilançosu üzerindeki etkileri isimli makalesinde ortaya konulmuş olan bir yaklaşımdır. Massetme yaklaşımı ekonomide dış dengenin nasıl sağlanacağı ile ilgilenmektedir. Toplam harcama yaklaşımı olarak da adlandırılmaktadır.

Massetme yaklaşımı döviz kurlarındaki hareketliliğin ithalat ve ihracatın talep esnekliğindeki esneklik yaklaşımını doğru bulmamakla birlikte asıl önemli olan şeyin toplam esneklik olduğu ve bunun üzerinde durulması gerektiğini vurgulamış başka bir deyişle kısmi esnekliğin yerine toplam esneklik üzerinde durulması gerektiğini savunmuştur. Fiyat düzeyindeki değişmelerin ihracat ve ithalatı etkilediğini kabul etse de ülkelerdeki devalüasyon sonucu ortaya çıkan ihracat ve ithalattaki değişmelerin önemi üzerinde durulması gerektiğini söylemektedir.

Kısmi esneklik fiyat düzeyindeki değişmelerin ithalat ve ihracat üzerindeki etkisini gösterirken toplam esneklik döviz kurundaki değişmelere direkt yada indirekt olarak etki eden fiyat düzeyi ve gelirdeki değişimi de kapsamaktadır. Toplam esnekliğin işlemesi içinde ekonomik sistemin döviz kurlarındaki değişmelere gösterdiği tepkinin tam olarak bilinmesi gerekmektedir. Döviz kurundan kaynaklanan ödemeler bilançosundaki dengesizliği gidermek için toplam esnekliği temsil eden iki mekanizmayı da kapsayacak şekilde ekonomide meydana gelen tüm değişmeler ile ödemeler bilançosu dengesini açıklamıştır (Karatay, 2008, s. 7).

1.6.6. Parasalcı Yaklaşım

Parasalcı yaklaşım para arzının istikrarlı olarak sabit oranda artmasını öne sürmüş ve para arzındaki artışın uzun dönemde büyüme hızı kadar olması gerektiğini savunmuştur. Bu yüzden monetaristler ödemeler dengesinde ortaya çıkan dengesizliği parasal sorunlar olarak görmüş ve dengesizliğin giderilmesini de parasal faktörlerle olacağını savunmuşlardır. Para talebi ve para arzının dengede olmadığı bir durum ödemeler bilançosunda dengesizliğe yol açacaktır (Oncel, 2011: 50).

Parasalcı yaklaşım ekonomide talep edilen para ile var olan para stoku arasında bir fark meydana geldiğinde aradaki farkın ödemeler dengesinde değişmelere yol açacağını ve ödemeler dengesinde dengesizlik durumu söz konusu olacağına işaret

etmiştir. Sabit kur rejiminde konuyu ele aldığımızda ödemeler dengesindeki açığın neden olan durumun içeride aşırı paradan dolayı ortaya çıkacağını, ödemeler dengesinin fazla vermesini ise ekonominin para talebinin artmasından dolayı veyahut diğer ülkelerdeki aşırı para artışından kaynaklandığını vurgulamıştır. Bu yaklaşıma göre ödemeler bilançosundaki bir açık ya da fazla reel para talebi ve reel para arzı arasındaki dengesizlikten kaynaklanmaktadır. Sonuçta reel para talebi ve reel para arzının faiz oranlarını da etkileyeceğini düşündüğümüzde ödemeler dengesinde bir açık veya fazla durumu söz konusu olacaktır. Böyle bir dengesizlik mal ve hizmetleri ve menkul değerlere yapılan harcamaları etkilemektedir (Akdiş, 2001: 278).

Monetarist görüşün bir diğer ifadesi de para talebinin sabit olduğu bir durumda para arzında meydana gelen bir artış ödemeler bilançosu kalemlerinden cari işlemler hesabıyla birlikte sermaye hesabını da etkileyerek dış açık meydana gelmesine sebep olmaktadır. Monetaristlere göre dış dengesizliği kendi kendini giderici özelliği de vurgulanmış ve devletin ekonomiye hiçbir müdahalede bulunmaması durumunda da dengesizliğin giderici sonucu olabileceğini söylemektedir. Ancak merkez bankası uygulayacağı para politikalarıyla dış dengeyi sağlayabilir. Buna göre ödemeler bilançosu açık veren ülkelerde para arzını kısmak ödemeler dengesinde dengeyi sağlamak açısından yararlı olacakken dış fazla içindeki ülkelerde de para arzını arttırmak dengeyi sağlamakta yararlı olacaktır (Seyidoğlu, 2009: 509).

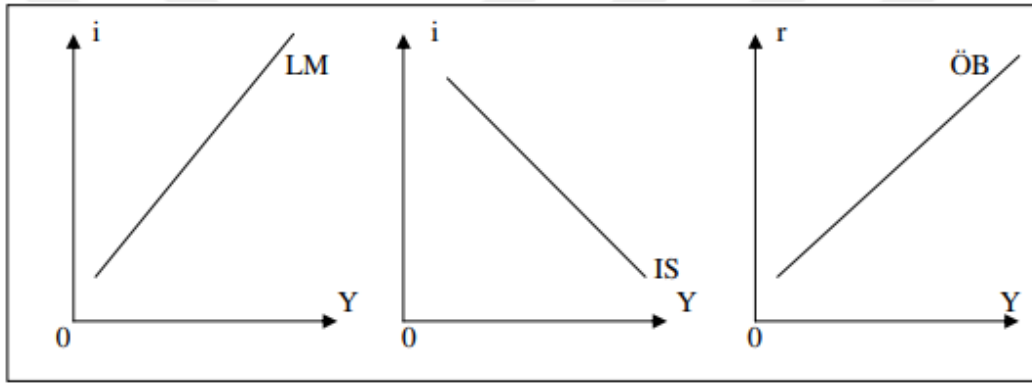
1.6.7. Mundell-Fleming Modeli

IS-LM modelini uluslararası mal ve sermaye hareketlerini de kapsayacak şekilde genişletilmesi Mundell-Fleming Modeli olarak adlandırılmıştır. Bir ekonomide mal piyasasını temsil eden IS eğrisi, para piyasasını temsil eden LM eğrisi ve ödemeler dengesini gösteren BP eğrisinin aynı anda dengeye geldiği noktada mal, para ve döviz piyasası eş anlı olarak dengeye gelmiş demektir. Mundell-Fleming modeli, döviz kurlarındaki dalgalanmalar sonucu ülkeler arasında yaşanan sermaye hareketlerinin faiz oranlarını ne şekilde etkileyeceğini belirlemede önemli bir görüş olarak karşımıza çıkmaktadır.

1960'lı yıllarda Mundell ve Fleming isimli iktisatçılar, Keynesçi nitelikli modelleri, sermaye hareketlerini de kavrayacak şekilde geliştirmişlerdir. Mundell-Fleming modelinin çıkış noktası, iki ülke arasında sermaye akımlarının, kurlarda bir

değişimin beklenmediği bir ortamda, bu ülkelerde ortaya çıkan faiz farklarını izleyecektir. Kurların değişmediği, sermaye hareketleri ile ilişkili sınırlamaların bulunmadığı bir ortam düşünecek olursak; örneğin, “A” ülkesinde faizler biraz yüksekse, “B” ülkesinden “A” ülkesine sermaye akışları başlar ve faizler arasında fark bulunduğu sürece de, sermaye hareketleri devam eder. Bu model geliştirilirken kurların değişmediği ilkesinden hareket edilmiştir (Paya, 1998).

Mundell-Fleming Modeli, dışa açık küçük bir ekonomide, toplam arzın tam esnek olduğu ve fiyatlar genel düzeyinin dengede olduğu kısa dönemli bir model üzerine kurulmuştur. Modelde sınırsız sermaye hareketliliği varsayımı vardır ve bugünkü döviz kuru ile gelecek beklentileri aynıdır (Obsfeld, 2001).

Kaynak: Berber vd. 2006.

Şekil 1.1. IS, LM ve ÖB Eğrileri

Şekil 1.1’den hareketle, bu şartlar altında sınırsız sermaye hareketleri koşulu ile para piyasasında denge; yurt içi faiz oranları (i) ile dış Dünya faiz oranlarının (i^*) eşit olduğu ($i=i^*$) varsayımı altında; reel para talebinin $L=(M/P)$, para arzına (M) eşitliğine ($L=M$) bağlıdır. Para arzı (M) para otoritelerince belirlenmekte (Merkez Bankalarınca) ve parasal tabanı oluşturmaktadır. Reel para talebi (L), milli gelirin (Y) ve faiz oranlarının (i) bir fonksiyonudur. Milli gelir artışı para talebini arttırmakta, faiz oranlarındaki artış paranın elde tutma maliyetini artırdığı için para talebini azaltmaktadır.

Mal piyasasında denge; yatırımların tasarruflara eşit olduğu $I=S$ eşitliğinin sağlanmasıyla gerçekleşmektedir. Burada yatırımlar (I), faizin (i) bir fonksiyonu iken tasarruflar (S), milli gelirin (Y) bir fonksiyonudur. Faiz oranları arttıkça yatırımlar

azalmakta, milli gelirler arttıkça ise tasarruflar atmaktadır. Tasarruf yatırım eşitliğinin sağlandığı denge noktasındaysa ise ($I=S$) mal piyasasında denge sağlanmaktadır. IS eğrisi negatif eğimli olup, mal piyasasında farklı denge noktalarının bileşenlerini göstermektedir.

Dış denge; ÖB eğrisi ile gösterilmektedir. ÖB eğrisi; yurt içi ve yurt dışı fiyatlar genel seviyesinin dengede olduğu varsayımı altında farklı döviz kuru (r) ve milli gelir seviyelerinde mal piyasasındaki denge bileşenlerinden elde edilmektedir. ÖB eğrisi, döviz kurları ile milli gelir arasındaki ilişkiyi gösterir. Nominal döviz kurundaki artış yabancı mal ve hizmetleri, yerli mallara göre daha pahalı bir hale getirir. Bunun sonucunda da yurtiçi talep artar ve milli gelir yükselir.

1960'lar ile 1970'lerin başlarında, iç ve dış dengenin makroekonomik politikalar yoluyla eşanlı olarak sağlanabileceği fikrinin bir yansıması olan Mundell-Fleming modeli, temelde klasik IS-LM modelinin açık ekonomiye uyarlanmış halidir. Bu modelde serbest uluslararası sermaye hareketliliği varsayımına ek olarak, yerli ve yabancı malların eksik ikamesi de söz konusudur. Aynı zamanda eksik istihdam varsayımının da bulunduğu bu modelde, ya sabit fiyat-değişken reel üretim durumu ya da sabit reel üretim-değişken fiyat durumu incelenmektedir. Model temelde kısa vade üzerinde yoğunlaşmakta olduğundan ötürü, basit denkleştirme mekanizmalarını durağan döviz kuru bekleyişleri ve akım dengesi yoluyla açıklamaktadır. Ünü yayılan model, politika uygulamalarının farklı döviz kuru rejimleri altında faiz oranları ve üretim düzeyi üzerindeki etkisini açıklamakta kullanılmıştır. Mundell-Fleming Modeline göre dışa açık bir ekonomide; mal ve para piyasalarındaki denge şöyledir” (Alkan, 2007):

X = İhracat

Y_f = Yabancı ülkelerin milli geliri

Y = Milli gelir

i = Yurt içi faiz oranı

NSH = Net sermaye akışı

r = Döviz Kuru

M = İthalat

i^* = Yurtdışı faiz oranları

NXM = Net ihracat ithalat durumu

$Y_s = Y_d = C(i, Y) + I(i) + G + NXM(Y, Y_f, r)$

Dış Denge; $\Delta ÖB = NXM(Y, Y_f, r) - NSH(i, i^*)$ koşulları ile sağlanmaktadır.

Mundell-Fleming modeline yöneltilen eleştirilerin başında sermaye hareketleri ile ilgili hiçbir sınırlamanın bulunmadığının varsayılmasıdır. Fakat sermaye hareketleri ile ilgili sınırlamaların olması olayın boyutlarını değiştirecektir. Ayrıca orijinal Mundell-Fleming modeli, finansal piyasalardaki beklentilerle ilgili basitleştirilmiş varsayımlara sahiptir ve kısa dönemde fiyat yapışkanlığını varsaymaktadır (Dikkaya, 2001) .

1.6.8. Dönemlerarası Yaklaşım

Dönemlerarası yaklaşım cari işlemler dengesini, dinamik tasarruf ve yatırım kararlarının bir sonucu olarak bu iki değişken tarafından belirlendiğini öngörmektedir (Obstfeld ve Rogoff, 1995). Dönemlerarası yaklaşımın gelişmesinde 20. yüzyılın sonlarına doğru Buiter, Obstfeld, Sachs, Svensson ve Razin'in çalışmaları etkili olmuştur. Bu yaklaşım açık ekonomi modellerinin finansal problemleri çözmeye yeterli olmamasından dolayı ortaya çıkmıştır (Obstfeld ve Rogoff, 1994, s. 2).

Dönemlerarası yaklaşım modeli ödemeler bilançosunda cari işlemler kalemindeki mikro bazlı dinamik optimizasyon sorununun bir çözümü olarak görmüşlerdir. Bu yaklaşımın hedefi tüketimi optimal şekilde dönemsel olarak yaymaktır (Kaufmann, 2002: 531).

Dönemlerarası yaklaşım modeli ülkenin cari işlemler dengesindeki değişmeyi ekonomik birimlerin dönemlerarası verdikleri optimizasyon kararlarının bir sonucu olduğunu bununda ülkelerin net yabancı varlıklarındaki değişimi etkilediği söylemektedir (Saksonovs, 2006, s. 1).

1.7. Türkiye'de Ödemeler Dengesi ve Cari Dengenin Tarihsel Gelişimi

Çalışmanın bu başlığı altında Türkiye'de ödemeler dengesi gelişimleri iki dönem

itibarıyla incelenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yılı olan 1923'ten, ticari dışa açıklık açısından büyük bir kırılım noktası olan 1980'e kadar dönem ile 1980'den günümüze kadar olan dönemler iki farklı başlık olarak ele alınmıştır.

1.7.1. 1923-1980 Arası Gelişmeler

1923 yılı Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıldığı Anadolu'da yeni bir devletin, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu dönemdir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan borçlar, bozuk bir banka ve kambiyo sistemi, Lozan anlaşmasının gümrük duvarlarını arttırmayı yasaklayan hükümleri ve bu bağlamdaki ekonomideki yabancı hâkimiyeti yeni cumhuriyet üzerinde adımların atılmasını zorlaştırmıştır.

1923 yılından 1929 Dünya ekonomik buhranına kadar olan dönemin temel özelliği Lozan Anlaşması maddelerinden kaynaklanan sınırlamaların dış ticaret politikaları üzerinde yarattığı etkilerdir. Lozan Anlaşması'ndan sonra ek olarak imzalanan Ticaret Sözleşmesi uyarınca, Türkiye'nin 5 yıl süre ile diğer ülkelere karşı uygulayabileceği ekonomi politikaları dondurulmuş, bazı istisnalar haricinde ihracat ve ithalat yasaklarının kaldırılması, yenilerinin konmaması, gümrük tarifelerinin ise 5 yıl boyunca değişmemesi kabul edilmiştir. Türkiye ancak 1929'da gümrük tarifelerini değiştirebilme ve belirleyebilme hakkına kavuşmuştur. 1925'den itibaren üzerinde çalışılan yeni gümrük tarifesi oranları ile ortalama koruma oranı yüzde 45.7'ye ulaşmıştır. 1923-1929 döneminde ithalatın GSYH'ye oranı yüzde 14.4, ihracatın oranı ise 10.6 olmasına karşın, 1929'da elde edilen gümrük tarifesi belirleyebilme özgürlüğü ile uygulama koyulan korumacı ve sanayileşmeye yönelik ekonomi politikaları sayesinde, bu dönem Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonraki yarım yüzyılın en dışa açık dönemi olmuştur.

Türkiye'de ilk defa ödemeler bilançosu dengesi tablosu 1926 yılında düzenlenmeye başlamış, ağırlıklı olarak ise dış ticaret dengesi yer almıştır. Bu dönemde cari hesaplar dengesi 40.000.000 TL açık vermiş bunun da büyük bir kısmı ithalatın ihracattan fazla olmasından kaynaklanmıştır. Hizmetlerdeki 10 milyon TL'lik fazla ise İstanbul Liman İdaresi tarafından alınan, transit ticaret gelirlerinden oluşmaktadır.

1927 yılında Alman ve İsveç kökenli firmalar Türkiye'de büyük ölçekli demiryolu yapım ihaleleri aldılar. Buradaki dış borç kaynağı iş yapan şirketlere karşılığında orta vadeli hazine bonusu verilmesi yoluyla yaratıldı. Fakat Türkiye

Cumhuriyeti iktisadi olarak daha bağımsız bir politika yürütebilmek için yabancıların ellerinde bulunan şirketleri millileştirme kararı almıştı. Bunun üzerine 1927 yılında Demiryollarının ve Haydarpaşa Limanının millileştirilmesinde kullanılmak üzere sağlanan 67,2 milyon ABD dolarlık (92,8 milyon TL) kredi, Cumhuriyet Hükümetinin ilk dış borçlanması olarak tarihe geçmiştir (Temurci, 2004:270).

Bilindiği gibi Türkiye, II. Dünya Savaşına girmemiş olsa da, savaşa giren ülkeler gibi, savaşın bütün etkilerini yaşamıştır. Türkiye'nin savaş sonrası ithal güçlükleri, üretim gücündeki düşüklük ve özellikle savunma harcamalarını karşılamak üzere yapılan aşırı emisyon sonucu, ekonomide mal, hizmet ve para akımları arası dengenin bozulduğu ve 1939-46 arası fiyatların 4 katına yakın bir artış gösterdiği görülmektedir. Savaş öncesi döneme bakıldığında, Türkiye ile Almanya arasındaki dış ticaret ilişkileri oldukça fazladır. Almanya'nın savaştan yenik ayrılması sonucu ilişki biraz bozulmuş, Dünya'da Sterlin ve Dolar sahaları olduğundan, Türk malları bu alanlara satılmaya başlanmıştır. Ancak; ekonomideki fiyat yüksekliği sürüm tıkanıklığı yaratmıştır. İhracatta devalüasyon nedeniyle az bir artış görülmüştür. İhracat artışının asıl nedeni, savaştan çıkan ülkelerin çoğu mallara karşı bir talep artışı göstermiş olmalarıdır (Uludağ ve Arıcan, 2003:217).

1950 yılında ithalat rejimi ilan edilmiştir. Buna göre "ithalatı serbestleştirme hareketinde önemli bir aşama kaydedilmiş ve koruma önlemlerinin büyük ölçüde gümrük tarifeleri ile yürütüldüğü dış ticaret politikalarına geçiş yapılmıştır. Söz konusu politikalarla II. Dünya Savaşı sırasında ve savaş dönemini takip eden birkaç yıl süresince verilen toplam 500 milyon dolar dış ticaret açığı ise dış yardımlar ve krediler yoluyla karşılanmıştır. 1950, 1951 ve 1954 yıllarında çıkarılan "Yabancı Sermaye Teşvik Kanunları" ile yabancı sermayenin gelmesini özendirilen, ekonomik, siyasi tüm güvencelerin verildiği yıllar olmuştur.

1950 yılında ihracat/GSYH oranı %7,1, ithalat/GSMH oranı ise %77 olarak gerçekleşmiştir. Yine aynı dönemde Dış Ticaret Dengesi/GSMH oranı %0,6 ve Cari İşlemler Dengesi/GSMH oranı ise 1,3 olarak gerçekleşmiştir. Bu oranlar 1980 yılına kadar genelde %10'un altında kalmıştır. 1950 – 1952 arası dönemde ithalat da, ihracat da artmış, fakat ithalattaki artış daha fazla olduğu için dış ticaret açığı da giderek büyümüştür. Büyüyen açığın kapanmasına olanak kalmaması sonucu hükümet, 22 Eylül 1952'de fiilen ve 20 Nisan 1953'de resmen ithalattaki serbestliğe son vermiştir. Dış

ticarete liberasyon sınırlandırıldıktan sonra bir dizi kambiyo denetim aracı getirilmiştir. 1956 yılında tekrar yürürlüğe konan Milli Koruma Kanunu ile ekonomik hayat büyük ölçüde kontrol altına alınmıştır. Ve son olarak, 4 Ağustos 1958 istikrar tedbirleri ve 25 Ağustos 1958 tarihinde yayınlanan halen günümüzde yürürlükte bulunan Dış Ticaret Rejimi kabul edilmiştir ve bu rejimin özellikleri şöyledir (Uludağ ve Arıcan, 2003:206):

1. Dış Ticaret Rejiminin uygulanabilmesi için bir koordinasyon komitesi kurulmuş ve bu komisyon tarafından genel ihracat politikası ile ithalatta alınabilecek iç ve dış mali imkânların ve ihtiyaçların esasları tespit edilecektir.

2. Anlaşma olmayan ülkeler ile ticari ilişkiler konvertibl paralarla yapılacaktır.

3. Özel takas yasaklanmıştır.

4. Deplokaj¹ ile ihracata son verilmiştir.

5. İhracat libere edilmiştir.

6. Mübadeleler Dünya piyasası üzerinden yapılacaktır.

7. İthalat küresel kotalar halinde, Merkez bankası tarafından her mal için ayrı olarak verilecek ithal belgelerine dayanılarak yapılacaktır.

1950'li yılların ikinci yarısından sonra, alınan tüm önlemlere rağmen ödemeler dengesinde meydana gelen açıkların giderek büyümesi, dış borçlanmayı zorunlu bir hale getirmiştir. 1956 yılından itibaren dış ticaret hacmi daralmaya başlamış ve iç ve dış fiyatlar arasındaki makasın açılması sonucu TL aşırı değerlenmiştir (Şahin, 2000: 199).

1960'lı yılların hemen başında ekonomi politikalarında planlama dönemi başlamış, 1961'de başlayan yeni dönem; ithal ikameci, korumacı dış ticaret politikalarının sürdürüldüğü ve iç piyasaya yönelik bir sanayileşme politikasının benimsendiği bir dönem olmuştur. Fakat, ithal ikameci politikaların ithalat üzerinde daraltıcı bir etki yaratmaması ve iç piyasaya yönelik üretim yapan sanayinin ithalata bağımlılığı ile ihracatın milli gelir içerisindeki payının oldukça düşük düzeyde kalması bir araya geldiğinde dış açıklar bu dönemde önemli oranda artmıştır. Bu dönemde, sanayileşmeye önem verilerek, sanayi ürünlerinin ihracat içerisindeki payının artırılması

¹Deplokaj, blokajın kaldırılması, bloke edilmiş bölgenin kurtarılması anlamına gelmektedir.

amaçlanmış. Fakat bu koşullar, ancak belli sanayi kollarında kısmen gerçekleştirilmiş ve 1960'larda toplam ihracat içerisinde sanayi ürünlerinin payı yüzde 13-18 arasında değişirken, 1970'lerde yüzde 20-39'lara yükselmiştir (Taşkın, 2003:8).

1963-1967 dönemi ödemeler bilançosuna bakıldığında dış ticaret dengesinin açık vermeye devam ettiği görülmektedir. Aslında bu dönemde ithalatta kısıtlamaya gidilmiştir. Fakat, ihracatı ve sanayi üretimini arttırmak için kullanılan ara madde ve hammaddelerin temininin yine ithalatla sağlanması ve bunların da yüksek fiyatlar içermesi nedeniyle hedeflenen gelişme tutmamıştır. Bu dönemde tek olumlu gelişme olarak söyleyebileceğimiz, yeni bir döviz kaynağı olarak işçi gelirlerinin ortaya çıkması ve biraz olsun cari işlemler açığını kapaması olmuştur. 1963 yılında ödemeler bilançosu 27 milyon dolarlık bir açık verirken, 1967 yılında ödemeler dengesi 63 milyon dolarlık bir fazla vermiştir. Bunun en büyük nedeni olarak; istenilen düzeye ulaşamamış bile olsa sermaye hareketleri olmuştur. Cari işlemler açığı her yıl devam etse de, sermaye hareketlerindeki fazlalık bu açığı kapatmış ve genel dengenin fazla vermesini sağlamıştır.

1968-1972 dönemini kapsayan dönemde esas amaç dış kaynaklara bağımlılığın azaltılması olmuştur. 1970 yılında dış ticaret açığı hızla artarken bunun en büyük sebebi olarak, istenilen düzeyde sermaye girişi olmaması ve dövize yönelik talepten dolayı, TL'nin aşırı değerlenmesidir. 1970 yılında yapılan devalüasyon ile ihracat ve işçi döviz girişleri artmış böylece dış ticaret açığı biraz olsun daraltılmıştır. Böylece 1972 yılı sonunda cari işlemlerdeki dengesizlik 8 milyon dolaraa gerilemiştir (Uludağ ve Arıcan, 2003:263).

Bu dönemde kamu harcamalarında yüksek oranlarda artış olmuş ve sonucunda da bütçe açıkları artmış ve parasal genişleme ile birlikte enflasyonist baskı oluşmuştur (Orhan ve Erdoğan, 2005:321). 1970 yılında %40 oranındaki devalüasyon ile 1 ABD Dolarının karşılığı 15 Türk Lirası olarak belirlenmiştir. İhracatta katlı kur uygulamasına devam edilmiş, ithal teminat oranları azaltılmış, miktar kısıtlamaları (kotalar) sınırlandırılmış, faizler ve vergiler yükseltilmiş, KİT ürünlerine zam yapılmıştır. Bu kararların dış finansmanı için IMF'den 950 milyon dolarlık kredi kullanımı sağlanmıştır. Bu kararların uygulanması sonucu ihracat ve işçi döviz gelirleri artmış, 1973 yılında cari işlemler dengesi ilk defa fazla vermiş, rezervler 2 milyar dolar, ihracat 1 milyar dolar tavanını aşmış ve işçi döviz gelirleri ihracat gelirlerine yaklaşmıştır

(<http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/KonjokturIzlemeDb/planli.doc>. Bu dönemde toplam 142 milyon dolarlık bedelsiz ithalat, 1.732 milyon dolarlık işçi döviz geliri gerçekleşmiştir. Bunun en büyük nedeni olarak 1970 devalüasyonu sonucu dışarıya giden işçilerimizin sayısının artmasıdır. Sermaye hareketleri de bu dönemde büyük bir oranda artış göstermiştir. 1968 yılında 13 milyon dolar olarak gerçekleşen yabancı sermaye girişi, 1970 yılında %350'lik bir artışla 58 milyon dolara ulaşmış, fakat, 70'den sonraki devalüasyon ve ülke riskinin artması sonucu tekrar 1972 yılında 43 milyon dolara gerilemiştir. 1969 yılında ödemeler dengesizliğindeki problemlerden dolayı IMF ile görüşmelere başlayan Türkiye'ye, IMF tarafından Stand-by anlaşması için büyük bir devalüasyon ve bazı liberalizasyonlar önerilmiştir. (Temurci, 2004:292-295).

1968-1972 yılları arasında ihracat yaklaşık olarak %75 oranında artmışken, ithalattaki artışın %100'ün üzerinde olmasından dolayı dış ticaret açığı giderek büyümüştür. Yine bu dönem içerisinde Cari İşlemler dengesindeki açığı gidermedeki en büyük rolü işçi döviz gelirlerindeki yaklaşık %600 oranındaki artış üstlenmiştir. Bunun sonucunda 1968 yılında 222 milyon dolar olan cari işlemler açığı 1972 yılı sonunda 8 milyon dolara gerilemiştir. Sermaye hareketleri bu dönem içerisinde yine beklenen ölçüde artış göstermese bile, sermaye hareketleri dengesindeki fazlalık ve Cari işlemler açığında yıllar yılı azalma sonucu, ödemeler dengesi 14 milyon dolar açıktan, 152 milyon dolar fazlalığa ulaşmıştır.

Türkiye ile Avrupa Topluluğu (AT) arasında 1963 yılında imzalanan Ortaklık Anlaşması, 1 Ocak 1973 tarihinde resmi olarak yürürlüğe girmiştir. Bu anlaşma ile gerçekleşen gümrük indirimleri, önceki on yıllık dönemde ulaşılan sonuçlar ve karşılaşılan sorunlar, özellikle sanayi için belirlenen artış hızına ulaşamaması gibi sebepler belirli bir yapısal değişikliği zorunlu kılmıştır. 1973-1995 yıllarını kapsayan bu yeni yapısal değişiklik stratejisiyle ulaşılmak istenen hedeflerden başlıcaları şunlardır:

- GSMH'nin yılda ortalama % 9 seviyesinde artması,
- Sanayinin milli gelir içindeki payının %23'ten %40'a çıkarılması, buna karşılık tarım kesiminin payının %28'den %10'a indirilmesi,
- Toplam çalışanlar içinde sanayi kesiminin payının %11'den %22'ye yükseltilmesi, tarım kesiminin payının ise %60'tan %20'ye düşürülmesi.

1973-1974 yıllarında tüm Dünya’da yaşanan petrol krizi Türkiye’yi de etkilemiş ve dış ticaret açığı giderek büyümüştür. Aynı yılda TL aşırı değerlendiğinden ihracat olumsuz yönde etkilenmiştir. 1977 yılında cari işlemler dengesi 3,8 milyar dolar açıkla bir rekor kırmıştır. Bu borçlar 19 milyon dolardan 6,6 milyar dolara çıkan kısa vadeli borçlarla karşılanmıştır (Uludağ ve Arıcan, 2003:263).

1974 yılında petrol fiyatlarına yapılan büyük zamla Türkiye’nin dış ticaret açığı giderek artmıştır. 1972-1977 yılları arasında devletin petrol fiyatına sübvansiyonu sayesinde, Türkiye’nin petrol tüketimi 10.8 milyon tondan 17.7 milyon tona çıkmıştır. Petrolün enerji içindeki payı da %52’ye ulaşmıştır. Türkiye gerek 1973 yılında yakaladığı dış ticaret fazlasına, gerekse Petro-Dolarlara güvenerek, krizde daralma politikaları izlemesi gerekirken tam tersi politikalar izlemiştir. Döviz kuru 1973 yılında 14 TL iken, 1978 yılında 25 TL olarak aşırı değerli tutulmuştur.

1975-77 arasında, kısa vâdeli borçlanma ve borç bulma sıkıntısı yaşanmış ve devlet Döviz Çevrilebilir Mevduat (DÇM) adında yeni bir uygulamayı yürürlüğe koymuştur. DÇM genel olarak, özel kesimin dış borçlanmasına devletin kur güvencesi vermesiydi ve bu sayede Türkiye’ye yaklaşık 2.3 milyar dolar sermaye girişi oldu. Fakat TL’nin aşırı değerli oluşu ve yıllık enflasyonun %20-25 seviyelerinde olması, bu yeni düzenlemenin varılacak sonu biraz daha erkene almasına sebep oldu. Kur garantisi ile alınan borçlar genellikle düşük faiz isteyen fakat güçlü paralar olan Alman Markı ve İsviçre Frangına yönelmişti ki bu yöneliş ülkeye yüklenen yükü arttırmıştı.

1973-1977 arasında Türkiye’nin Ödemeler Dengesi Bilançosuna bakıldığında Dış Ticaret Açığının artarak devam ettiği görülmektedir. 1973 yılında 769 milyon dolar dış ticaret açığı bulunurken, 1977 yılında dış ticaret açığının %450 oranında artarak, 4 milyar dolara ulaştığı görülmektedir. Türkiye’ye gelen işçi dövizleri hemen hemen ihracatla aynı oranlarda seyrederken, 1977 yılında bu gelirler de düşmüştür. Bunun sonucunda 1973 yılında 486 milyon dolar fazla veren cari işlemler dengesi, 1977 yılında 3.8 milyar dolar açık vermiştir. Sermaye hareketlerinde bu dönem içerisinde bir artış gözlense bile, bu cari işlemler açığını gidermeye yetmemiş ve ödemeler bilançosu, 1973 yılında 918 milyon dolar fazla verirken, 1977 yılında ödemeler bilançosu 2,2 milyar dolar açık vermiştir.

1970’li yılların sonunda Türkiye’nin dış borcu büyük bir oranda artmıştır. 70’li yılların ortasında yaklaşık 5 milyar dolar olan dış borç 1980 yılına gelindiğinde 15 milyar dolar seviyesine yükselerek, beş yıl içerisinde 3 kat artmıştır.

1.7.2. 1980 Sonrası Gelişmeler

1980 ve 1990 tarihleri arasında uygulanan ihracatı teşvik politikaları, 24 Ocak kararları ile uygulanan devalüasyon ve esnek kur sistemi, önemli ölçüde ihracat artışları sağlamıştır. Ancak ithalattaki artışın ihracattan fazla olması ve ithal mallarının maliyetlerindeki yüksek fiyatlar dış ticaret açıklarını arttırmıştır. Bu dönem boyunca yapılan ithalat, ara malı ağırlıklı olduğu için yapılan devalüasyonun ve uygulanan kur rejiminin de etkisiyle pahalılaşılarak açıkların oluşumunda ilk sırada yer almıştır.

1980 sonrası dönemde ithal ikameci büyüme modeli terk edilerek “ihracata dayalı” (dışa açık) birikim rejimine geçilmiştir. İç piyasanın daralması, ücretlerin baskı altında tutulması, %100’e ulaşan devalüasyon ve büyük parasal destekler sonucu 1980’lerin özellikle ilk yarısında ihracatta önemli bir artış sağlanmış, büyüme hızı tekrar yükselmiştir. Maliyetlerin (döviz kuru ve ücretler) sürekli düşük tutulması iktisadi ve siyasi açıdan mümkün değildir. 1980’lerin sonlarından itibaren ücretler artmaya ve Türk Lirası reel olarak değer kazanmaya başlamış, giderek artan bütçe açıklarını nihai olarak dış borç ile finanse etme isteği sonucu, 1989 yılında sermaye hareketleri serbestleştirilmiştir. Beklenen yabancı sermaye yatırımlarının da gelmemesi ile 1980’lerin sonlarından itibaren büyüme hızı yavaşlamaya başlamış, hatta 1994, 1999 ve son olarak 2001 krizlerinde GSYİH’da düşüşler gerçekleşmiştir. 1980’den sonra uygulamaya konulan dışa açık büyüme modelinde, ihracat artışlarının sağlanabilmesi için reel devalüasyon yoluyla ihraç mallarının fiyatları düşürülmeye çalışılmış, ayrıca ücretlerin düşürülmesi yoluyla maliyetlerin düşmesi sağlanmıştır. İhracata sağlanan cömert parasal desteklerin de etkisiyle, imalat sanayi ürünlerinde 1980 yılında 2.2 milyar dolar olan ihracat değeri 10 yıl içinde beş kat artarak 1990’da 12.1 milyar dolara ulaşmıştır (aynı dönemde toplam ihracat 2.9 milyar dolardan 13.3 milyar dolara çıkmıştır). İhracat artışına bağlı olarak imalat sanayi istihdamı, üretkenliği ve üretiminde de artış gözlenmiştir. 1980’li yılların başında, düşük-teknoloji ürünlerindeki ihracat artışının etkisiyle, düşük-teknoloji sanayilerin payı kısmen artmış, 1980’lerin ortalarından itibaren bir miktar düşüş göstermiştir (Taymaz ve Suiçmez, 2006: 77).

1980 öncesinde tarım, madencilik ve sanayi mallarının ihracat içindeki payları sırasıyla, yaklaşık %60, %5, %35 iken, bu paylar 1984 yılında sırasıyla, %25, %3,%72, 1990 yılında ise %18,4 , %2,6 , %79 olarak gerçekleşmiştir (Ataç, 2002:265). 1984 yılından itibaren Türkiye’de uygulanmakta olan uluslar arası standartlara ve ödemeler dengesi kılavuzuna uygun nitelikteki ödemeler bilançosu tablosu sayesinde, istatistiki yorumlamalar daha rahat bir şekilde yapılabilmekte ve diğer ülkeler ile karşılaştırmalar mümkün olabilmektedir. Bu tablolar aylık, üçer aylık ve yıllık olarak yayınlanabilir hale gelmiştir (Doğukanlı, 2001: 18).

1981 yılında ABD, dolarla altın arasındaki konvertibilite ilişkisini kaldırmıştır. Bazı iktisatçılar bunun sonucunda esnek kur sisteminin tam bir anarşiye dönüştüğünü ileri sürmüşlerdir. Buna katılan iktisatçılar yeniden altın standardına dönülmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Kimi iktisatçılar ise, Amerikan Merkez Bankasının dolar arzını sadece ABD ekonomisinin ihtiyaçlarına göre değil, tüm Dünya ekonomisine göre belirlemesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir (Savaş, 1998:324).

İşçi döviz gelirleri 1989 yılında 3 milyar dolar sınırını aşmasında Merkez Bankasının altın piyasasını faaliyete geçirmesinin ve altın satışına başlamasının çok büyük bir rolü vardır. İşçi döviz gelirleri bedelsiz ithalatın finansmanında da kullanılan bir kalemdir. Almanya’da çalışan işçilerin bu ülke bankalarındaki döviz tevdiat hesaplarının, Türk Merkez Bankası’nın kullanımına sunulması da, Ödemeler Bilançosu Açığının finansmanında önemli bir gelişme sağlamıştır (Karluk, 1995:250).

Bir ülkede dış borç servisi/GSMH oranı, ülkenin dış ödeme kapasitesinin uzun dönemdeki durumunu göstermektedir. Türkiye’de de 1988 yılına kadar dış borç servisinde artış olmuş, 1989 yılından itibaren düşmeye başlamıştır. Bunun nedeni GSMH’deki düşüşten kaynaklanmaktadır. Dış borç servisi/toplam döviz gelirleri oranı, 1986 yılında %33.5, 1990’da %28.8, 1993’te %27 olmuştur. Bu oranın yüksek çıkması dış ödeme güçlüklerinin varlığını gösterir.

1980’li yılların sonuna gelindiğinde Türkiye ödemeler bilançosunun 1,3 milyar dolar fazla ile kapamıştır. Fakat bu sırada Türkiye’nin dış borç stoku da artış göstermektedir. 1980’li yılların başında 15.734 milyon dolar olan dış borç stoku, 1989 yılında neredeyse 3 kat artarak 41.751 milyona kadar yükselmiş ve bu dönemde kısa vadeli borçların toplam borçlar içerisindeki payının da %15-20 aralığında değiştiği

görülmektedir. 1980’li yıllarda da Türkiye’nin dış borç stokunun giderek artan bir seyir izlemiştir.

Sonuç itibariyle, Türkiye’nin 1980-1990 yılları arasındaki liberalizasyon ve istikrar çabalarında, tipik bir IMF-Dünya Bankası finansal reform sıralamasına paralel olarak, önceliklerin dış ticaret, finansal piyasalar ve sermaye hareketlerinin olduğu Ortodoks bir yaklaşım söz konusu olmuştur (Gökçe, 1993: 57).

1991 yılına gelindiğinde başlayan körfez savaşının etkileri tüm Dünya ile birlikte Türkiye’yi de yakından etkilemiştir. Bu yıl, reel GSMH büyüme hızı, 1990 yılına göre çok büyük bir düşme kaydederek %0,3 oranında gerçekleşmiştir. Körfez Krizi, Ortadoğu ülkelerine yapılan nakliye faaliyetlerini olumsuz etkilemiştir. Ödemeler bilançosu açığını kapayan en önemli kalemlerden olan turizmde, savaş sonrası rezervasyon iptalleri sonucu büyük darbe almıştır.

1991 yılında ihracat bir önceki yıla göre %4,9’luk bir artış göstererek 13,6 milyar dolara ulaşmış, ithalat ise %5,6’lık bir azalışla 21 milyar dolara gerilemiştir. 1990 yılında 2,6 milyar dolar açık veren cari işlemler dengesi, 1991 yılında 250 milyon dolar fazla vererek bir iyileşme göstermiştir.

1992 yılında Türkiye’nin ihracatı 14,7 milyar dolar, ithalatı ise 23 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Cari işlemler dengesi de 974 milyon dolar açık vermiştir. Dış ticaret açığı büyürken, cari işlemler açığının küçük çıkması, turizm gelirlerindeki 1 milyar dolarlık artış ve karşılıksız transferlerdeki artış sayesinde olmuştur.

1992 yılında toplanan Üçüncü İzmir İktisat Kongresinde, demokrasi ile birlikte gelişen bir serbest piyasa ekonomisi olmak ve piyasaya devlet müdahalesini minimuma çekerek dışa açılmak yoluyla dünyanın en büyük 15 ekonomisinden biri olunacağına dair hedefler vurgulanmıştır. Aynı yıl Türkiye, 14,7 milyar dolar ihracat ve 22,9 milyar dolar ithalat gerçekleşmiştir. 1992 yılında cari işlemler dengesi 942 milyon dolar açık vermiştir. Bu yıl toplam dış borç stoku 55 milyar dolara, iç borç stoku ise 194 trilyon TL’ye yükselmiştir. Kamu kesimi borçlanma gereğinin GSMH’ye oranı ise yüzde 10,6 olarak gerçekleşmiştir.

Tıpkı 1980’li yıllarda olduğu gibi Türkiye’nin dış borç stoku 1990’lı yıllarda da artarak devam etmiştir. 1990 yılında 49 milyar dolarlık bir borcu olan Türkiye’nin, 1995

yılına gelindiğinde borcu 73 milyar dolara yükselmiştir. Dış borç stokundaki bu sürekli artışın sebebinin, Türkiye'nin döviz kazandırıcı ve dış borcunu kapatacak önemli faaliyetleri gerçekleştirmekten uzak oluşu olduğu söylenebilir.

Türkiye'de 1989 yılında sermaye hareketlerinin tamamen serbestleşmesiyle birlikte artan sermaye girişleri, Türkiye'nin iç dinamiklerinden kaynaklanan sorunları geçici olarak bertaraf etmeyi başarmış ancak uzun vadeli sürdürülebilir bir büyüme sürecini beraberinde getirememiştir. Sermaye girişleriyle birlikte Türk lirası aşırı değerlenmiş, bu değerlenme ise bankaların uluslararası finans piyasalarından uygun koşullarda borçlanmasını ve toplanan bu fonların yüksek getirili kamu menkul değerlerine yatırılmasını ya da yurt içi piyasalara kredi olarak verilmesini cazip hale getirmiştir. Artan kredilerle birlikte iç pazarın canlanması, tüketim ve hammadde malları ithalatını artırır iken, TL'nin yabancı paralar karşısında değer kazanması da ihracatı zorlaştıran, ithalatı kolaylaştıran bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu dış ticaret açığı 1993 yılında 6.4 milyar dolara yükselmiş ve bu açıkların finansmanında da sermaye hareketleri önem kazanmıştır.

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Bilançosunda, 1994 Nisan ayı öncesinde yapılan yerel seçimler ile iç varlıkların bilanço içindeki payı %81'e kadar ulaşmış ve sonucunda da merkez bankası parasının (MBP) toplam bilanço içindeki payı %31'e kadar düşmüştür. Bu oranlar 1993 yılı sonunda sırasıyla %69 ve %43 idi. Bu oranların önemi; bir merkez bankası bilançosu içerisinde kamuya açılan finansman düzeyi ne kadar yüksek ve MBP'nin toplam bilanço içerisindeki payı ne kadar düşük olursa; o bankanın para politikası üzerinde etkinliği o kadar zayıf olur (Çolak, 2001: 32).

5 Nisan 1994 tarihinden itibaren hükümet tarafından alınan bazı önlemler, kısa vadede toparlanma sürecine katkıda bulunmuş olsalar da bunun sağlıksız bir iyileşme olduğu sonradan anlaşılmıştır. Nitekim bu dönemde görülen iyileşme süreci daha sonra yaşanan krizlerinde temellerini oluşturmuştur. Özellikle hükümetin izlediği politikalarda iki önemli nokta dikkati çekmektedir. İlki kısa vadeli yabancı sermaye girişlerinin teşvik edilmesi ve yurt dışına sermaye kaçışlarının önlenmesi amacıyla faiz oranlarının çok yüksek tutulması, yurt içi borçlanmanın hızlı bir şekilde artmasına neden olmuş ve bunun olumsuz sonuçları da 1990'lı yılların sonunda ortaya çıkmıştır. İkincisi ise, krizin ortaya çıkmasıyla birlikte mevduat hesaplarının tam sigorta kapsamına alınması, bankacılık sektörünü daha sonraki dönemlerde olumsuz yönde etkilemiştir.

Bankacılık düzenlemeleri, istikrarsızlığın önemli nedenlerinden birini oluşturur iken Türkiye’de yaşanan son krizde anahtar rol oynamıştır.

1995 yılında ihracat bir önceki yıla göre yaklaşık olarak %16 oranında artmış ve 21.975 milyar dolara yükselmiştir. İthalat da %35 oranında artarak 35.187 milyar dolara ulaşmıştır. Bunun sonucunda dış ticaret açığı 13.212 milyar dolara yükselmiş ve cari işlemler 2.339 milyar dolar açık vermiştir. Ödemeler dengesine bakıldığında ise 4.658 milyar dolar fazla vermiş ve bir önceki yıla göre 20 kat artmıştır. Bu dönemde sermaye hareketlerinde büyük bir artış gözlenmiştir. Fakat rezervlerdeki azalış artarak devam etmektedir.

1996 yılında ise gerek ithalat gerekse ihracattaki artış devam etmiştir. İhracat bir önceki yıla göre %32 artmıştır. Özellikle bu yılda meydana gelen 8.842 milyar dolarlık bavul ticareti ihracatı arttıran bir kalem olmuştur. İhracat ise %18 artarak 43.028 milyar dolara ulaşmıştır. Böylece 10 milyar dolar açıkla bir dış ticaret dengesi oluşmuştur. Ödemeler dengesi fazlası ise bir önceki yıla göre yüzde 2 oranında azalarak 4.545 milyar dolar fazla vermiştir.

1996 yılındaki bir diğer önemli gelişme de, Türkiye-AB Ortaklık Konseyi Kararı çerçevesinde sanayi ürünleri ile işlenmiş tarım ürünlerinin serbest dolaşımına imkan veren Gümrük Birliğinin 22 yıllık bir geçiş döneminin ardından 1 Ocak 1996 tarihinde tamamlanmasıdır.

Türkiye, Avrupa Birliği Ortak Dış Ticaret Politikası Çerçevesinde İsrail, Romanya, Bulgaristan, Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Polonya ve Litvanya gibi Avrupa Birliğinin serbest ticaret anlaşması yaptığı ülkelerle serbest ticaret anlaşması yapmıştır. Diğer üçüncü ülkelere uyguladığı ve %18 olan ortalama koruma oranını Avrupa Birliği Ortak Gümrük tarifesi ortalama koruma oranı olan %5’e çekmiştir.

1996’da Türkiye’nin AB’den yaptığı ithalat bir önceki yıla göre % 34,7 oranında artmıştır. Avrupa Birliğinin toplam ithalat içindeki payı 1995 yılında % 47,2’den 1996 yılında % 52,9’a yükselmiştir.

1998 yılının başlarında uygulamaya konulan daraltıcı maliye ve gelir politikasının etkisiyle 1998 yılının sonlarına doğru yatırımlar ile özel tüketim harcamaları önemli ölçüde gerilemiş ve bu yıldaki Rusya krizi yurtdışı talebi

daraltılmıştır. Bütün bunların üstüne 1999 yılında yaşanan Ağustos ve Kasım depremleri olumsuz gidişi körüklemiştir. 2000 yılında TL'nin Euro karşısında değerlenmesi sonucu dış ticaret açığı giderek artmıştır. Bu yıllarda turizmde yaşanan patlamaya ve bavul ticaretindeki artışa rağmen de cari işlemler açığı yıl içinde artmış ve 9.8 milyar dolara ulaşmıştır. 2000 yılında toplam ithalat %32.7 oranında artarken, ihracat %2.8 oranında artmıştır. Bunun nedeni 2000 yılında tarım ürünlerinin ihracatta gerilemesi, Euro'nun Dolar karşısında değer kaybetmesi ve reel kurlardaki değerlenmedir (Uludağ ve Arıcan, 2003:298).

1990-2000 arası oluşan bütün açıkların temelinde uygulanan kur politikası vardır. 1990'lı yıllarda uygulanan bu kur politikası aslında kamu finansman politikasının etkisi altında kalmıştır. Hükümetin finansman politikası aracı olarak iç borçlanmayı tercih etmesi, faiz oranlarının yükselmesine yol açmıştır. Alınan kararlar sermaye girişi çıkışlarının serbestleştirilmesi ve faiz oranlarının yükseltilmesi, yurtiçine hızlı sermaye girişini tetiklemiş, bu da döviz artışına neden olduğu için, TL sürekli olarak değerli hale gelmiştir. TL'nin değerli hale gelmesi ithalatı ucuzlatırken, ihracatı pahalılaştırmış ve dış ticaret açıklarının artmasını kamçulamıştır.

Türkiye'nin dış borçlarına bakıldığında, 1996 yılında 79.380 milyar dolar dış borcu varken, 1997 yılında yaklaşık %6 artışla 84.230 milyar dolara yükselmiştir. 1998 yılında dış borçlar 103.120 milyar dolara ve 2000 yılında 118.500 milyar dolara kadar yükselmiştir. Türkiye sürekli artan bu borç içerisinde olmasının en büyük nedeni, Dış ticaretteki açık nedeniyle alınan kredilerle bu açığı kapama çabasıdır.

2002 yılına kadar bir açık bir fazla veren ödemeler bilançosu 2002 yılından sonra bir istikrar yakalamış ve sürekli fazla veren bir hal almıştır. 2000 yılında 2.997 milyar dolar açık veren ödemeler dengesi 2005 yılında 23.2 milyar dolar fazla vermiştir. 2006 yılında ise yarı yarıya düşerek, fakat yine fazla vererek 10.62 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır.

2001 krizi tüm dünyayı olduğu gibi Türkiye'yi de derinden etkilemiştir. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde Yabancı Sermaye Hareketleri çok önemli bir paya sahiptir. Ancak bakıldığında 2001 krizi sırasında, riskin çok yüksek derecede olmasından ve tüm dünyada bir likidite sıkıntısı yaşanmasından dolayı sermaye hareketlerinde önemli bir düşüş gözlenmiştir. Türkiye gibi ülkeler, ülkelere gelen

yabancı sermaye ile yatırımlarını ve dolayısıyla istihdamını arttırabilirken, 2001 krizi sırasında yabancı yatırımcıların likiditelerini yitirmeleri sonucu Türkiye'ye doğru fon akımı azaldığından, Türkiye'nin sermaye hareketleri hesabı eksi vermiştir. Kriz sırasında yabancılar Türkiye'yi getirisi yüksek bir ülke olarak görmediklerinden ve yurt içindeki yatırımcının da, yüksek riskten korunmak amacıyla yurt dışında yatırım yapmak istemesi sonucu 2001 yılında sermaye hareketleri hesabı 14.557 milyar dolar eksi vermiştir. Fakat, kriz sonrası güven ortamının tekrar sağlanması ile birlikte, özellikle bankacılık sektöründe yaşanan gelişme ve İMKB'de sağlanan yüksek karlılık sonucu sermaye hareketleri dengesinin 45 milyar dolar seviyesine ulaşması, cari işlemler açığının da bir bakıma finansörü olmuş ve ödemeler dengesinin fazla vermesini sağlamıştır.

Ödemeler dengesindeki bu olumlu gelişme üzerinde, turizm gelirlerindeki artışın da büyük etkisi vardır. Türkiye 2000 yılının başına göre 2006 yılının sonunda toplam turist sayısını ve beraberinde toplam turizm gelirleri katlayarak ülke içerisinde önemli bir gelir kaynağı sağlamıştır.

Makroekonomik istikrarın sağlanması için gereken en temel unsurların başında borcun sürdürülebilirliğinin sağlanması ve borç yükünün makul seviyelere indirilerek bu seviyelerde tutulması gelmektedir. Bir ülkenin dış borç stoku, kamu sektörünün yanı sıra özel sektörün dış borç stokunu da kapsamakta olup, o ülkenin dış âleme olan toplam yükümlülüklerini ifade etmektedir. Dış borç stokuna ilişkin olarak ülkenin ödeme gücü değerlendirilirken ise dış yükümlülükler ve döviz cinsi likit varlıklar birlikte ele alınmaktadır. Bu nedenle dış yükümlülüklerin, uluslararası rezervler ve döviz cinsi mevduatlar gibi likit varlıklarla netleşmesi yolu ile hesaplanan "Net Dış Borç Stoku", dış yükümlülüklerin yerine getirilebilmesine ilişkin önemli bir gösterge olarak değerlendirilmektedir (<http://www.hazine.gov.tr>).

Dış borçlanma, ödemeler bilançosu açıklarını doğrudan etkilemektedir. Alınan dış borç ister kamu kesimi, isterse de özel kesim tarafından gerçekleştirilmiş olsun, ülke ekonomisine taze bir kaynak sağlayan dışsal bir etmendir. Alınan borçlar kısa vadede ekonomiyi olumlu etkilemektedir. Fakat borcun anapara ve vadesiyle geri ödenmesine gelince ödemeler bilançosunu olumsuz etkileyeceği açıktır. Çünkü özellikle kamunun dış borç ödemelerinde, bu kamu açığını artıran bir unsur olduğu için beraberinde ödemeler bilançosu açığının büyümesine neden olur. Hatta yurtdışına net sermaye

çıkışını arttırarak cari işlemler açığını arttırabilir (Tanrıkulu, 1983).

2000’li yıllardaki küreselleşme ile birlikte Türkiye’nin ithalat ve ihracatında hızlı artışlar olmuştur. Bununla birlikte sanayileşme yolunda bir ülke olarak ara ve yatırım malları ithalatındaki artışlar, cari işlemler bilançosu açıklarını ülke gündeminin ilk sıralarına yerleştirmiştir. Bu durum ithalat ve sermaye çıkışı sağlayan işlemler için gerekli döviz kaynaklarının uluslararası kuruluşlardan, ikili anlaşmalardan ve uluslararası para piyasalarından borçlanma yoluyla elde edilmesini kolaylaştırmıştır. Türkiye’de çoğu dönem ödemeler bilançosu fazlaları oluşmasına rağmen Türkiye’nin sürekli artan oranda borçlanması dikkat çekici bir durumdur. Çünkü ödemeler bilançosu dengesi kriterine göre dış âlem gelirleri ile giderleri arasındaki fark kadar dış finansmana başvurulmalıdır.

Bu kriter açısından Türkiye’nin 2000-2006 arası dönemde ne oranda dış borçlanmaya başvurduğu gözükmektedir. Bununla birlikte ödemeler dengesi hesaplarının cari işlemler kısmıyla dış borç düzeyi arasındaki ilişkiye bakılacak olursa, alınan dış borçların ödemeler bilançosundaki toplam gelirler kaleminde büyük yer tuttuğu görülmektedir. Bu durum cari işlemler bilançosundaki sürekli açıkların dış borçla karşılandığının açık bir göstergesidir.

Türkiye’nin toplam dış borç stoku 2001 yılında 2000 yılına göre %4.1 azalmıştır. 2002 yılında ise dış borç stoku tekrar artmaya başlamış ve 2007 yılının il çeyreğinde toplam 213 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır.

Ödemeler bilançosu dengesine göre, ödemeler bilançosunun tüm kalemleri açısından Türkiye dış âlem gelirleri ile giderleri arasındaki farktan daha düşük oranlarda borçlanmaya başvurmuştur. Dolayısıyla bu kriter açısından dış borçlanmanın sınırını aşmamıştır.

Türkiye 2001 sonrası dönemde hızlandırmış olduğu dış borçlanma temposunu ve derinleşen kırılmalık göstergelerini bertaraf edebilmek için, uluslararası finans piyasalarında sürekli olarak yüksek faiz ödeyici konumda olmaya koşullandırılmaktadır. Yüksek faizler öte yanda sıcak para girişlerini uyararak Türkiye’yi yeni bir borçlanma sarmalına sokmaktadır. İzlenen ekonomik programın sürekli olarak kırılmalıklar ve dengesizlikler yaratan kısır döngüsü de işte burada yatmaktadır (Yeldan, 2005).

2003 ile 2008 yılları arasında ekonomi ortalama yaklaşık yüzde 6,3 oranında büyümüştür. Dönem boyunca ithalatın artış hızı ihracatın artış hızından sürekli fazla olmuştur. 2003 yılında 7,6 milyar dolar olan cari işlemler açığı ise hızla artarak 2008 yılında 39,4 milyar dolara ulaşmış ve ciddi bir sorun haline gelmiştir. Buna paralel olarak özellikle 2005 yılından itibaren çok ciddi net sermaye girişleri olmuştur. 2003 yılında 7,2 milyar dolar olan net sermaye girişi, 2007 yılında 49,3 milyar dolara yükselmiştir. Net sermaye girişlerindeki artış eğilimi 2008 yılında bir önceki yıla göre kısmen sekteye uğramış, yaklaşık 34,8 milyar dolar sermaye girişi sağlanmıştır. Bu düşüşte 2007'de ABD'de başlayıp 2008'de etkileri küresel düzeyde hissedilen finansal krizin payı büyüktür. 2008 yılında resmi rezervler 2001'den beri ilk kez azalış göstermiştir (TURMOB, 2016).

2009 yılında 2007-08 küresel finansal krizin etkileri Türkiye'de net olarak hissedilmiştir. Yurtiçi talep büyük oranda daralmış, ekonomi yüzde 4.7 oranında küçülmüştür. İthalatın düşüş hızı ihracattan daha fazla olmuş ve dış ticaret açığı yarı yarıya azalmıştır. Bu durum cari açıkta bir iyileşme sağlamış ve yılsonunda cari açık 12 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Küresel krizin etkisiyle net sermaye girişleri yaklaşık 9.9 milyar dolar seviyesine inmiştir. 2009 yılında ekonomide yüzde 4.7'lik bir küçülme yaşanırken 12 milyar dolar cari açık verilmesi, cari işlemler açığının Türkiye ekonomisinin en önemli sorunlarından biri olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Türkiye ekonomisi 2010-2013 döneminde yeniden büyüme konjonktürüne girmiştir. Bu dönemde ortalama yüzde 8,1 büyüme kaydedilmiştir. 2010 ve 2011 yıllarında genişleyen iç talep ile sağlanan hızlı büyüme, büyük cari işlem açıklarını da beraberinde getirmiştir. 2011 yılında özellikle ithalattaki hızlı artışın etkisiyle cari açık 74,4 milyar dolar gibi rekor bir seviyeye çıkmıştır. 2012 yılında daralan iç talep ile ekonomik büyüme yavaşlamış, bu durum ithalat talebinin azalmasına neden olmuştur. Diğer taraftan ihracatın artış göstermesiyle cari açık 48 milyar dolar seviyesine çekilmiştir. 2013 yılında artan ithalata karşılık ihracatta aynı ölçüde bir artış kaydedilememesi sebebiyle cari açık yeniden yükselmiş ve 63,6 milyar dolar düzeyine tırmanmıştır.

Türkiye'de 2007-2013 yılları dış borcun yıllar içerisinde artış gösterdiği görülmektedir. 2007 yılında 249.42 milyar dolar olan dış borç, 2013 yılına gelindiğinde 389.18 milyar dolara çıkmıştır. GSYH de kriz yılı olan 2009 ve 2010 yıllarında düşüş

göstermekle birlikte artış trendi içerisindedir. Dış borçların GSYH'ye oranları da giderek artmıştır. 2007 yılında dış borcun GSYH'ye oranı % 38,4 iken 2013 yılında %47.3 olmuştur.

Türkiye'de 2017 yılından itibaren döviz kurlarında önemli dalgalanmalar yaşanmaya başlamış, 2018 yılı Ağustos ayında ise bu dalgalanma (türbülans) rekor düzeylere ulaşmıştır. Dış girdi ve kaynak bağımlılığının yüksek olması, özel sektörün döviz pozisyonunun çok büyük miktarlarda açık vermesi gibi nedenlerle döviz kurlarında yaşanan gelişmeler Türkiye ekonomisine ciddi maliyetler yüklemiştir. Nitekim kur artışlarının ardından enflasyon ve faizlerde çok yüksek artışlar gerçekleşmiş, büyüme hızında gerileme, işsizlikte ise artış yönünde gelişmeler oluşmuştur (EBSO, 2019).

Türkiye'de 2014 yılında 43.6 milyar dolar olan dış ticaret açığı 2017 yılında 47.3 milyar dolara ulaşmıştır. 2018 yılında ise Türkiye'nin cari açığı 27.1 milyar dolara düşmüştür. Ancak burada bu düşüşün sebebi döviz kurlarındaki artışlar nedeniyle ithalattaki azalışın etkili olduğu söylenebilir. Türkiye'nin dış borç stoku 2014 yılında 487.1 milyar dolar iken dış borç stokunun 2018 yılında 558.06 milyar dolara yükseldiği görülmektedir. Dış borcun GSYH'ye oranı ise 2014 yılında %50,3 iken 2018 yılında %53.8'e yükselmiştir.

1.8. Dünyada ve Türkiye'de Cari Açık

Seçilmiş önemli ülkelerin bazı göstergeler itibariyle dış denge ile kamu dengelerine ilişkin durumu Tablo 1.3'te gösterilmiştir.

Tablo 1.3. Seçilmiş Ülkelere İlişkin Bazı Veriler

ÜLKE	Cari Denge/ GSYİH (%) [*]	Dolar kuru		Bütçe dengesi/ GSYİH (%) [*]	10 yıllık tahvil faizi (%) ^{**}
		2 Ocak 2019	Bir yıllık değişim (%)		
ABD	-2,5	--	--	-5,1	2,72
Japonya	3,6	109	2,6	-3,7	0,02
Çin	0,7	6,85	-5,1	-4,2	2,97
İngiltere	-3,5	0,79	-6,3	-2,0	1,34
Almanya	8,1	0,88	-5,7	1,0	0,16
Fransa	-0,9	0,88	-5,7	-2,4	0,71
İtalya	2,0	0,88	-5,7	-1,3	2,70
İspanya	1,1	0,88	-5,7	-2,7	1,41
Yunanistan	-0,8	0,88	-5,7	3,0	4,40
Euro bölgesi	3,4	0,88	-5,7		0,16
Rusya Fed.	6,2	68,8	-16,3	1,6	8,81
Arjantin	-3,7	15,0	38,0	-3,8	11,26
Brezilya	-1,3	3,81	-14,4	-7,3	7,22
Hindistan	-3,0	70,1	-9,5	-6,6	7,35
Endonezya	-2,4	14,455	-6,5	-2,1	7,90
Güney Afrika	-3,2	14,4	-13,6	-3,9	8,94
Türkiye	-5,7	5,38	-30,1	-4,9	16,6

Kaynak: ebso.org/2018 yılında Dünya ve Türkiye Ekonomisi

Tablo 1.3'te görüldüğü gibi 2018 yılı itibariyle cari fazla veren ve cari fazlasının GSYİH'ye oranı en yüksek ülkeler; Almanya (%8,1), Rusya Federasyonu (%6,2), Japonya (%3,6), İtalya (%2) ve Çin (binde 7) olarak sıralanmaktadır. En fazla cari açık/GSYİH oranına sahip ülkeler ise Türkiye (%5,7), Arjantin (%3,7), İngiltere (%3,5) ve Güney Afrika Cumhuriyeti (%3,2) şeklindedir.

Cari denge verilerine Tablo 1.4 yardımıyla daha yakından bakıldığında, 2018 yılı itibariyle; Almanya'nın 326 milyar dolar, Japonya'nın 183 milyar dolar, Çin ve Rusya'nın yaklaşık 97 milyar dolar cari fazla verdiği görülmektedir.

Tablo 1.4. Başlıca Ülkelerde Cari Denge (Milyon Dolar)

ÜLKE	1980	1990	2000	2010	2016	2017	2018
Arjantin	-2.573	4.665	-9.144	-1.623	-14.693	-31.324	-17.531
Brezilya	-12.807	-3.785	-24.794	-75.824	-23.546	-9.762	-24.838
Çin			20.432	237.810	202.203	164.887	97.549
Fransa	-4.175	-9.869	36.072	-16.654	-18.548	-14.830	-25.613
Almanya	-15.215	50.055	-34.209	192.253	297.469	291.010	326.917
Yunanistan	-2.192	-3.537	-7.836	-34.144	-2.072	-1.596	-1.667
Hindistan	-2.799	-9.624	-2.666	-47.867	-14.351	-48.662	-80.423
Endonezya	2.900	-3.200	7.990	5.303	-16.953	-17.328	-23.921
İtalya	-16.950	-21.692	0.645	-72.636	47.640	53.415	41.334
Japonya	-10.750	44.709	130.651	220.986	194.866	196.129	183.707
Portekiz	-1.064	-0.181	-12.820	-24.232	1.218	0.993	0.041
Rusya			45.382	67.452	24.401	35.437	97.082
G. Afrika	3.287	1.545	-0.172	-5.633	-8.237	-8.584	-12.087
İspanya	-5.300	-18.054	-26.273	-56.246	23.773	24.743	16.575
Türkiye	-3.090	-2.625	-9.920	-44.616	-33.137	-47.437	-40.687
İngiltere	3.245	-36.666	-39.908	-82.933	-139.301	-99.213	-99.233
ABD	2.316	-78.965	-403.451	-431.266	-432.874	-449.141	-515.750

Kaynak: ebs0.org/2018 yılında Dünya ve Türkiye Ekonomisi

Tablo 1.4'e göre, ABD uzun yıllardır dünyanın en fazla cari açık veren ülkesi konumunu korumaktadır. 2018 yılı için cari açık 515 milyar dolar düzeyindedir. ABD'nin parasının döviz olması yani parasının dünyanın her yerinde kabul ediliyor olması ve böylece elde ettiği senyör geliri bu düzeydeki açığı sürdürebilmesine imkân vermektedir. 2018 yılında; İngiltere 99 milyar dolar, Hindistan 80 milyar dolar cari açık vermiştir.

Türkiye'de cari işlemler hesabı iniş ve çıkışlar göstermekle birlikte son yıllarda genellikle negatif olmuştur. Tablo 1.5'te 1997-2018 yılları arası Türkiye'nin cari işlemler hesabı verileri sunulmuştur.

Tablo 1.5. Türkiye'nin Cari İşlemler Dengesi (Milyon \$)

Yıl	Cari Denge	Yıl	Cari Denge
1997	-2638	2008	-39425
1998	2000	2009	-11358
1999	-925	2010	-44616
2000	-9920	2011	-74402
2001	3760	2012	-47963
2002	-626	2013	-63642
2003	-7554	2014	-43610
2004	-14198	2015	-32145
2005	-20980	2016	-33139
2006	-31168	2017	-47347
2007	-36949	2018	-27032

Kaynak: EVDS

1997-2018 dönemi cari denge verilerinin gösterildiği Tablo 1.5'te, 1998 ve 2001 yılları dışında Türkiye'de cari işlemler hesabının sürekli açık verdiği görülmektedir. 2011 yılında 74 milyar dolar açık ile zirveye ulaşan cari işlemler hesabı, 2017 yılı itibariyle 47 milyar dolar ve 2018 yılı itibariyle 27 milyar dolardır.

2. BÖLÜM

2. TÜRKİYE'DE DIŞ TİCARET

Cari işlemler hesabının en önemli kalemlerinin başında dış ticaret işlemleri gelmektedir. Bu çalışmada cari açığın sürdürülebilirliği ihracat ve ithalat üzerinden analiz edileceği için, Türkiye'de dış ticaret konusu bu başlık altında incelenmiştir.

2.1. Türkiye'nin Dış Ticaretine Genel Bakış

1980 yılında ekonomi politikasında yapılan köklü değişimlerle Türkiye dış ticarete açılmıştır. Bu değişimlerin etkisi 1980-1989, 1990-1999 ve 2000-2018 dönemleri üzerinden araştırılmıştır.

2.1.1. 1980-1989 Yılları Arasında Dış Ticaret

Türkiye 1980'de büyük bir ekonomik kriz yaşarken, OPEC üyeleri petrol fiyatını ikinci kez %150 oranında arttırdı. İşsizlik oranı %20'lere yaklaştı, enflasyon %63,9'a yükseldi ve bu kriz halkı daha fazla etkiledi (Milliyet Gazetesi, 13 Nisan 2010). Bu kriz sonucunda, 1978-1979 yılları arasında ülkede alınan önlemlerin yetersiz olduğu ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Türkiye dışa açılma ve küresel ekonomiye bütünlük sağlamak amacı ile bazı düzenlemelere gitmiştir. 24 Ocak 1980'de ihracata dayalı sanayi stratejisi kararıyla birlikte bu düzenlemeler uygulanmaya başlanmıştır.

Türkiye, 1980'den önce uygulanan ithalatın yerli üretimle ikamesi ve ithal ikamesine dayanan sanayileşme stratejilerini terk etmekle birlikte dışa kapalı olan bir ekonomiden küresel ekonomiye entegre olabilen bir ekonomiye geçiş yapmıştır (Kundak, 2015: 76). 24 Ocak 1980 istikrar tedbirlerinden sonra devletin müdahaleleri azalmaktadır. İthal ikamesi politikalarından karşılaştırmalı üstünlükleri dikkate alan ihracata dönük ve aşırı koruyucu bir dış ticaret konumundan serbest bir sanayileşme politikasına geçiş yapılmıştır (Karakayalı, 2003: 436). 1980'den sonra uygulanan serbest dış politikaları dış ticaret hacmini ve yapısını önemli derecede değiştirmiştir. Tablo 2.1'de dış ticarete ait veriler sunulmuştur.

Tablo 2.1. 1980-1989 Yıllarına Ait Dış Ticaret Verileri

Yıl	İhracat (Milyon \$)	İthalat (Milyon \$)	Dış Ticaret Dengesi (Milyon \$)	Dış Ticaret Hacmi (Milyon \$)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı
1980	2910.1	7909.3	-4999.2	10819.4	36.8
1981	4702.9	8933.3	-4230.4	13636.3	52.6
1982	5745.9	8842.6	-3096.6	14588.6	65.0
1983	5727.8	9235.0	-3507.1	14962.8	62.0
1984	7133.6	10757.0	-3623.4	17890.6	66.3
1985	7958.0	11343.3	-3385.3	19301.3	70.2
1986	7456.7	11104.7	-3648.0	18561.4	67.1
1987	10190.0	14157.8	-3967.7	24347.8	72.0
1988	11662.0	14335.3	-2673.3	25997.4	81.4
1989	11624.6	15792.1	-4167.4	27416.8	73.6

Kaynak: TÜİK 1980-1990 yıllarına ait istatistik veriler, www.tuik.gov.tr.

Tablo 2.1'deki veriler incelendiğinde, 1980 yılındaki reformla birlikte Türkiye'nin dış ticaret yapısının çok hızlı değiştiği görülmektedir. Ülkenin ihracatı yaklaşık 5 kat, ithalatı ise yaklaşık 2 kat artmış ve ihracatın ithalatı karşılama oranı %36.8'den %73.6'ya yükselmiştir. Bu süreçte dış ticaret hacmi de yaklaşık 3 kat artmıştır.

24 Ocak kararlarının uygulanması dış kaynaklara bağlı olduğundan dolayı bu dönemde yabancı sermayeyi yurt içine çekmeye çalışılmıştır. Özellikle bankacılık alanında yabancı sermayenin girişine izin verecek ve yabancı sermayeyi teşvik yasaları yayınlanmıştır (Kepenek, 2012).

Kararın uygulandığı günden sonra başlangıçta ihracat oranlarında hızlı bir artış gözlemlenmiştir ve beklenen hedef gerçekleşmiştir. 1980 ile 1982 yılları arasında neredeyse %97'lik bir ilerleme görünmüştür. İhracatın artışı ile birlikte döviz gelirleri de artmıştır ve bunun sonucunda dış ödemeler açığı azalarak, yabancı sermaye ve turizm gelirlerindeki artış ile beraber döviz buhranı atlatılmıştır (Karabıçak, 2003: 49-65).

İthalattaki hızlı artışın sebebi ise ithalattaki kısıtlamaların azalmasından dolayı ortaya çıkmıştır. İthalatın oranı 1980'de 7,909 milyar dolardan 1982 yılında 8,842 milyona çıkmıştır. Sonraki yıllarda daha hızlı bir artış göstererek 1988'de 14,335 ve 1990 yılında 22,302'ye çıkmaktadır. 1980-82 yılları arasında ithalattaki artış %11 iken 1988-1990 yıllarında %55'e çıkmaktadır (www.tuik.gov.tr).

1984 ile 1989 yılının ilk yarısında 1987'e kadar ekonominin serbestleşmesi başarılı sonuç vermiştir. Yalnız, 1988 yılının ikinci yarısından ekonomik durgunluk başlamış ve

ithalattaki artış hızı düşerken ihracattaki artış hızı olduğu gibi devam etmiştir. 1989 yılında çıkartılan karar ile döviz işlemlerine serbestlik getirmiştir. Bu durum TL'nin değerinin korunması ve konvertibilitesi yönünde önem arz etmiştir (Çelebi, 2001: 78-96).

2.1.2. 1990-2000 Yılları Arasında Dış Ticaret

Türkiye'nin dış ticaret yapısını 1990'lı yıllarda yaşanan Körfez krizi, dünya ekonomisindeki durgunluk, yüksek enflasyon oranı ve kamu açıkları, iç ve dış borç stokları gibi olumsuzluklar büyük ölçüde etkilemiş ve kronikleşen bu durumlar sonucu 1994 yılında finansal krize girmiştir.

Bu dönemde dış ticareti etkileyen önemli gelişmeler kısaca şunlardır (Uğur, 2004: 36-38).

- 1994 Krizi-devalüasyon uygulaması
- 1995 DTÖ'ne üyelik
- 1996 Gümrük Birliğine girilmesi
- 1997 Asya krizi
- 17 Ağustos 1999 depremi

1990'lı yıllarda, finansal serbestlik dış satımı olumsuz etkilemiştir. TL'nin reel olarak değer kazanması ve düşük devalüasyon nedeniyle rekabet gücünün azalması en önemli olumsuz etkilerinden biridir ve bu durum ihracatın düşüşü ve ithalatın artışı ile sonuçlanmaktadır. 1990 ile 1993 yılları arasında dış ticarete hızlı bir artış söz konusu olmuş, 1993 yılında ise en büyük açık miktarına ulaşmaktadır. 1994 yılında dış ticaretteki açık yaşanan devalüasyon sonucu bir yıllık bir iyileşme yaşasa da TL'nin değerlenmesi 2000'li yıllara kadar devam etmiştir. Bu durum yüksek iç talep ile birleşince ihracatta ufak bir artış gösterirken diğer yandan ithalat hızlı bir şekilde büyümeye devam etmiştir ve dolayısıyla dış ticaret açığı, 1994 yılın dışında 1990'lı yıllarda ciddi etki yaratmıştır (Kepenek, 2012:332).

Kamu açıklarının artması 1994 yılının ilk aylarında hızlı bir şekilde devam ederken, TCMB tarafından faiz oranlarının düşük seviyede tutmasıyla birlikte mali

piyasaların üzerindeki baskı giderek artmış ve piyasada olumsuz etkilere yol açmıştır. Diğer taraftan döviz üzerindeki baskı artmıştır bu durum kısa vadeli avansın ilk yarıyılıda hazine tarafından kullanılmasının sonucunda piyasadaki likidite fazlalığına neden olmuştur. Bu olumsuzluklar ekonomide krizin belirtileri olarak kendini göstermekteydi.

1994 yılında ülke ekonomik ve siyasi hayatta olumsuz gelişmelere maruz kalmıştır. Bunlar döviz talebinin aşırı artması ve TL'nin değer kaybetmesi, dış borçlarda hızlı bir artış, iç piyasada talebin artması ve OECD ülkelerindeki durgunluğun sonucu olarak ihracat seviyesinin düşmesi ve karşısında ithalatın artış göstermesi, enflasyonun yüksek seviyeye gelmesi, ülkenin içinde ve dışında politik, ekonomik ve askeri olayların ortaya çıkmasıdır (Eroğlu, 2002:323).

1994 yılının ilk ayları ekonomik problemlerinin kriz boyutuna geldiği ve ciddi bir kısa ve orta vadeli istikrar programının gerekli kıldığı bir dönem olmuştur. Olumsuz göstergeler ve trendin giderek negatifleşmesi üzerine, 14 Ocak 1994 gününde uluslararası denetim kuruluşu tarafından Türkiye'nin kredi notu düşürülmüş, bu da krizini başlangıcına sebep olmuştur (Hatipoğlu ve Aysan, 1994: 51).

Bu gelişmeler sonucu 1994'de yaşanan kriz ile birlikte 5 Nisan 1994 yılında ekonominin revize edilmesi için yeni bir ekonomik paket hazırlanmıştır. Türkiye'de TL'nin devalüasyonu ile birlikte ihracat oranında artışlar meydana gelmiştir.

5 Nisan kararları enflasyonu kısa sürede düşürmek, istikrarlı döviz kuru sağlamak, orta vadede dış açığını ve kamu açığını çözmeye çalışarak istikrarı sağlamak ve böylece uzun dönemde büyümeyi planlamaktaydı (Akdoğan, 2012: 189).

5 Nisan kararları ve ardından uygulanan stand-by anlaşması ekonomiye geçici bir iyileşme sağlamıştır. TL'nin değer kaybetmesi sonucunda dış ticaret ve cari işlemler dengesinde önemli bir iyileşme söz konusu olsa da, sonradan değer kaybının azalmasıyla olumlu etki de azalmıştır. Daha sonraki dönemlerde merkez bankası tarafından izlenen "durumu idare eden" politikalarla ekonomide oluşabilen istikrarsızlığı önlemeye çalışmıştır. Bu dönemde merkez bankası iç varlıklarını kontrol etmek amacı kamuya açtığı kredileri sınır koymaktadır. Enflasyon oranının yüksek olması ve kamunun finansman ihtiyaçlarını gidermek için borçlanmayı tercih ettiği karşısında banka, faiz ve dövizde istikrarı sağlamaya ve kamunun ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır.

Likiditenin kontrol altında alınması bu dönemde faiz oranların yüksek olmasına neden olmuştur (Özcam, 2004: 9).

1996-1997 yılları arasında para politikaları mali piyasalardaki istikrarı sağlamak için izlenmiştir. Bu amaç doğrultusunda kısa süreli ve hızlı fiyat değişiklikleri önlemek ve piyasada ortaya çıkan belirsizlikleri azaltmak için hazırlanan istikrar programının ana hedeflerini oluşturmuştur (Gür, 2003: 59).

1996 yılında gereken siyasi iradenin olmaması nedeniyle, Merkez bankası enflasyonu düşürmeyi hedef almayıp, piyasada istikrarın sağlanmasını hedeflemiştir. Ayrıca piyasada ortaya çıkan bazı gelişmeler olumsuz etkilere sebep olmuştur ve istikrarın sağlanmasını önemli kılmıştır. IMF ile yapılmış olan stand-by anlaşmasının sona ermesi, Türkiye'nin gümrük birliğine girişi, 1995 yılı sonundaki erken seçim ve sonuç olarak yıl boyunca iktidar değişikliklerini olumsuz gelişmelerde yer almaktadır. Faiz oranlarında yıl içinde bir düşüş görülmektedir. Merkez bankası tarafından 1996 yılı başında reel döviz kurunda istikrarı sağlamayı amaçlandığını açıklaması ve bunun piyasa tarafından inandırıcı olması TCMB'nin yıl boyunca aktif bir şekilde piyasalara müdahale etmesini azaltmaktadır. 1996 yılı para politikasında istikrarının ön plana çıkması ve kısa süreli dalgalanmalar hariç bu amacı gerçekleştirdiği bir yıl olmuştur (TCMB, 1996:24).

Merkez bankasının iç varlıklarında ortaya çıkan artışı sınırlı tutma, merkez bankasının yıl boyu rezerve paralarındaki artışın talepte meydana gelen artışla paralel yürütmek, API'i likiditedeki ne dış varlığın artışını önlemeye kullanmak ve döviz kurun istikrarını sağlamak TCMB tarafından 1996 'da uyguladığı para politikasının temel unsurları içinde yer almaktadır (Karataş, 2000: 143-144). 1995 yılında Türkiye Dünya Ticaret Örgütüne ve 1996'da Gümrük Birliğine üye olmuştur.

1 Ocak 1996'da Avrupa Birliği ile yapılan Gümrük Birliği anlaşması yürürlüğe girmesiyle Türkiye Gümrük Birliğinin anlaşmasını imzalayan tek Avrupa Birliğine üye olmayan ülke olmuştur. Bu anlaşmaya göre taraflar ikili ticaretlerinin engelleyen hususları kaldırmak için eş etkili vergi uygulamakta ve üçüncü ülkelere karşı ortak vergi tahsisinde bulunmaktadırlar (Özcan, 1998:4).

Gümrük birliği anlaşmasının ardından Türkiye beklenen olumlu sonuçları elde etmemiştir. Bunun nedeni AB sanayi ürünlerinin gümrüksüz ülkeye girişinin

sağlamasıyla dış ticaret açığının artmasıdır. Bu olumsuzluklara rağmen bu yıllarda Türkiye'nin dış ticaretinin ilk sırasında AB yer almaktadır. Tablo 2.2'de Türkiye'nin 1996-1999 yılları arasında AB ile olan dış ticaret rakamları sunulmuştur.

Tablo 2.2. Türkiye'nin Avrupa Birliği İle Dış Ticaretindeki Gelişmeler

Yıllar	Türkiye'nin Toplam Dış Ticareti (Milyar \$)		Türkiye'nin AB İle Olan Dış Ticareti (Milyar \$)		AB'nin Türkiye'nin Ticaretindeki Toplam Payı	
	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat
1996	43.626	23.224	23.138	11.548	53.0	49.7
1997	48.559	26.261	24.870	12.248	51.2	46.6
1998	45.921	26.974	24.075	13.498	52.4	50.0
1999	40.671	26.587	21.419	14.348	52.6	54.0

Kaynak: Temel Ekonomik Göstergeler <http://www.dpt.gov.tr/Kalkinma.portal> (11.04.2019).

Tablo 2.2'ye göre, 1996-2000 yılları arasında Türkiye'nin hem ihracat ve hem ithalatında yıllar itibariyle artış gözlemlenmiştir. Türkiye ticaretindeki AB'nin payı ortalama %40'lardan 1999 yılında %54 ve en üst seviyesine ulaşmıştır. En fazla ihracat yapılan ülkelere ise İtalya, Almanya ve İngiltere olmuştur. 1996 ile 1997 yılları arasında İhracatta %10 oranında artış elde edilmiştir. Yalnız 1997 yılında yaşanan Asya krizi ve 1998 yılındaki Rusya krizi ihracatı olumsuz yönde etkilemiştir.

1997 yılında yaşanan Asya krizi, dünya ekonomisini sınırlı düzeyde etkilerken Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeleri büyük ölçüde etkilemiştir. Asya krizi Rusya'da yaşanan ekonomik olumsuzlukları ile birleşince Rusya'da ciddi bir ekonomik krizi yaşanmıştır. 1998 yılında Ağustos ayında Rusya'da Ruble devalüe edilmiştir ve bir moratoryum ilanı ile yeni bir finansal kriz yaşanmıştır (Yıldırım, 2003:98).

1994 yılında Türkiye'de yaşanan ekonomik krizden sonra 1995-1997 yılları arasında özel tüketim ve yatırımlardaki artıştan dolayı büyüme oranları yüksek boyutlarda gerçekleşmiştir. Fakat bu eğilim 1998'in ilk çeyreğine kadar devam etmiştir. Ayrıca 1997 yılında yaşanan Asya krizi ve peşinden 1998 yılında yaşanan Rusya krizi, dış talepte daralma yaratmaktadır. Bu daralma 1999 yılında hızlanarak devam etmiş ve Ağustos ve Kasım aylarındaki yaşanan depremler olumsuz ekonomi gidişini hızlandırmıştır (TCMB, 1999:1).

1996 ile 2000 yılları arasında hem ihracat hem de ithalat oranlarında ve İhracatın ithalatı karşılama oranında artış gözlemlenmektedir. Türkiye ekonomisi bu süreçte yaşanan gelişmelere rağmen hem içindeki sorunlar nedeniyle hem de dış dünyada yaşanan sıkıntılardan etkilenerek krize sürüklenmiştir. 1998 yılında yaşanan Rusya ve

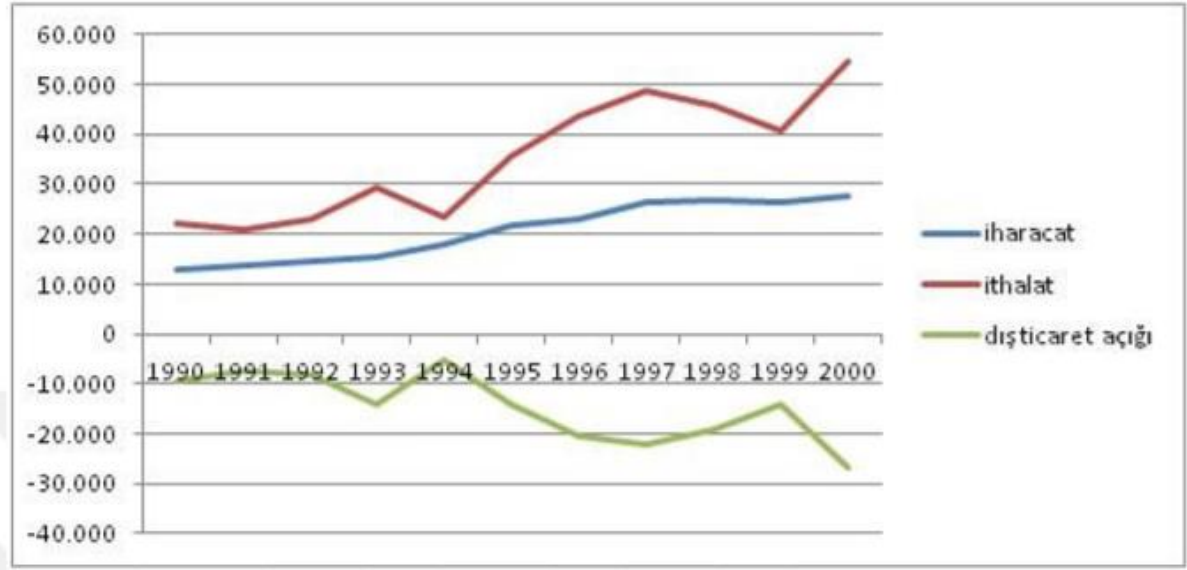
Asya mali krizlerinin sonucu sermaye çıkışı yaşanmış, dünyada talepte daralma yaşanmış, dünyada üretimin hızı yavaşlamış ve dünyada ticaretin büyüme hızı düşürmüştür. Asya krizi demir-çelik ihracatını etkilerken Rusya krizi bavul ticaretini etkilemiştir. Asya ülkelerin paralarını devalüe etmesi Türkiye ihracatını özellikle tekstil ve konfeksiyon alanlarında olumsuz etkilemiştir. Diğer taraftan Asya ülkeleri demir-çeliğin ana pazarı olduğundan dolayı, orda yaşanan kriz ve oluşan talep daralması bu sektörün ihracatını olumsuz etkilemiştir.

1998 yılından itibaren Türk Lirası aşırı değerlenmiştir ve bu durum dış ticareti olumsuz etkilemiştir (TCMB, 2004:1). 1999 yılı ve sonraki yıllarda ise petrol ve türevi ürünlerinde meydana gelen artış ihracatı olumsuz etkileyen faktörlerden olmuştur (Yeldan, 2001: 58). 1990 ile 2000 yılları arasındaki dış ticaret verileri Tablo 2.3 ve Grafik 2.1 gibidir.

Tablo 2.3. 1990-1999 Yıllarına Ait Dış Ticaret Verileri

Yıllar	İhracat	Değ.%	İthalat	Değ.%	Denge
1990	12.959	11,5	22.302	41,2	-9.343
1991	13.593	4,9	21.047	-5,6	-7.454
1992	14.715	8,2	22.871	8,7	-8.156
1993	15.345	4,3	29.428	28,7	-14.083
1994	18.106	18,0	23.27	-20,9	-5.164
1995	21.637	19,5	35.709	53,5	-14.072
1996	23.224	7,3	43.627	22,2	-20.402
1997	26.261	13,1	48.559	11,3	-22.298
1998	26.974	2,7	45.921	-5,4	-18.947
1999	26.587	-1,4	40.671	-11,4	-14.084

Kaynak: TÜİK.

Kaynak: TÜİK.

Grafik 2.1. 1990-1999 Yıllarına Ait Dış Ticaret

Tablo 2.3 ve Grafik 2.1 incelendiğinde 1990-2000 döneminde iç ve dış faktörlerinin etkisiyle ihracatın artışı hızla yavaşlamıştır. 1994 yılında yaşanan krizle birlikte, uygulanan devalüasyon ve ekonomi politikalar sonucu dış ticaret olumlu etkilenmiştir. 1994 yılındaki %18 ihracat, 1995 yılında 19.5 oranına ulaşmıştır. 1990-1993 döneminde ithalat 22 milyon dolar iken 1993 yılında hızlı bir artış göstererek 29 milyon dolar olmuştur. 1994 yılında uygulanan devalüasyon ise TL'nin değer kaybı sonucu ithalat negatif etkilemiş ve böylece ticaret dengesi olumlu yönde etkilenmiştir. Dış ticaret açığı 14 milyon dolardan 5 milyon dolara gerilemiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından 1995 yılında Dünya Ticaret Örgütü kurulmuş ve Türkiye de bu örgüte üye olmuştur. 1996 yılında ise AB ile Gümrük Birliğine gitmiş ve bu gelişmelerle birlikte 1996 yılında ihracat 2 milyon dolar artarken ithalat 12 milyon dolarlık bir artış göstermekte ve dış ticaret açığı 1995 yılında 14 milyon dolardan 1996 yılında 20 milyon dolara ulaşmıştır.

1997 yılında Asya'da başlayan mali krize rağmen artan dış talebi nedeniyle ihracat %13.1 oranında artmış ve 26 milyon dolar olmuştur. İthalat bu dönemde 48 milyon dolara ulaşmıştır.

1998 yılında Asya krizinin Rusya'yı etkilemesi ile birlikte Türkiye ihracat oranı aynı seviyede kalmış ve dünya talebinde meydana gelen azalma ithalatı olumsuz

etkileyerek, ithalat 48 milyon dolardan 45 milyon dolara gerilemiştir. Dış ticaret açığı 18 milyon dolara ulaşmıştır.

17 Ağustos 1999 yılında yaşanan deprem, Türkiye'nin dış ticareti olumsuz etkilemiştir. İhracat %1.6 oranında düşmüş ve ithalat 5 milyon dolarlık bir düşüş ile 40 milyon dolar olmuştur. 1998 yılında yaşanan kriz ve 1999 yılında meydana gelen depremin etkisiyle Türkiye'nin ithalatı olumsuz etkilemiştir ve ihracatı uzun yılların sonucu %1.6'lık bir gerileme yaşanmıştır. Dış ticaret açığı da bu değerlere göre azalmıştır.

2.1.3. 2000-2018 Yılları Arasında Dış Ticaret

1999 yılında Enflasyon düşürme programı ile döviz kur düzeylerinin bir bant aralığında tutulması amaçlanmıştır. Ancak program sürdürmediğinden dolayı 2001 yılında yaşanan ekonomik krizin ardından Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ile kur düzeyinin piyasa arz ve talebe göre belirlenmesine karar verilmiştir. Bu uygulamayla birlikte kurdaki aşırı dalgalanmaları düşürmek için Merkez Bankası kurlara müdahale edebilmektedir (TCMB, 2002).

2000 yılında Dünya ticaretinde olumlu gelişmelere yaşansa da piyasada Euro aleyhindeki gelişmeler ham petrolün fiyatındaki artış etkisiyle maliyetlerin artışı gibi dış faktörlerden etkileyen ihracatımızda beklenen artış gerçekleşmemiştir. 2000 yılında uygulamaya konulan Enflasyonu Düşürme Programı ile uygulanan kur politikası TL'ye değer kılmasından dolayı ihracatı olumsuz yönde etkilemiştir. Olumsuzluklara rağmen bu yılda ihracatımız 27,8 milyar artarken, ithalatın iç talebin artışı ve TL'nin değer kazanmasıyla birlikte 54,5 milyar dolara çıkmıştır (DPT, 2007: 14). Tablo 2.4'te 2000'li yıllara ait dış ticaret değerleri sunulmuştur.

Tablo 2.4. Türkiye’de 2000 Yılından Sonra Dış Ticaret (Bin ABD \$)

Yıl	İHRACAT			İTHALAT			HACİM				DENGE	
	Değer	Değişim %	İhr/İth. %	Değer	Değişim %	İth/İhr. %	Değer	Değişim %	İhracat %	İthalat %	Değer	Değişim %
2000	27.775	4,5	51,0	54.503	34,0	196,2	82.278	22,3	33,8	66,2	-26.728	89,8
2001	31.334	12,8	75,7	41.399	-24,0	132,1	72.733	-11,6	43,1	56,9	-10.065	-62,3
2002	36.059	15,1	69,9	51.554	24,5	143,0	87.613	20,5	41,2	58,8	-15.495	53,9
2003	47.253	31,0	68,1	69.340	34,5	146,7	116.593	33,1	40,5	59,5	-22.087	42,5
2004	63.167	33,7	64,8	97.540	40,7	154,4	160.707	37,8	39,3	60,7	-34.373	55,6
2005	73.476	16,3	62,9	116.774	19,7	158,9	190.251	18,4	38,6	61,4	-43.298	26,0
2006	85.535	16,4	61,3	139.576	19,5	163,2	225.111	18,3	38,0	62,0	-54.041	24,8
2007	107.272	25,4	63,1	170.063	21,8	158,5	277.334	23,2	38,7	61,3	-62.791	16,2
2008	132.027	23,1	65,4	201.964	18,8	153,0	333.991	20,4	39,5	60,5	-69.936	11,4
2009	102.143	-22,6	72,5	140.928	-30,2	138,0	243.071	-27,2	42,0	58,0	-38.786	-44,5
2010	113.883	11,5	61,4	185.544	31,7	162,9	299.428	23,2	38,0	62,0	-71.661	84,8
2011	134.907	18,5	56,0	240.842	29,8	178,5	375.749	25,5	35,9	64,1	-105.935	47,8
2012	152.462	13,0	64,5	236.545	-1,8	155,2	389.007	3,5	39,2	60,8	-84.083	-20,6
2013	151.803	-0,4	60,3	251.661	6,4	165,8	403.464	3,7	37,6	62,4	-99.858	18,8
2014	157.610	3,8	65,1	242.177	-3,8	153,7	399.787	-0,9	39,4	60,6	-84.567	-15,3
2015	143.839	-8,7	69,4	207.234	-14,4	144,1	351.073	-12,2	41,0	59,0	-63.395	-25,0
2016	142.530	-0,9	71,8	198.618	-4,2	139,4	341.148	-2,8	41,8	58,2	-56.089	-11,5
2017	156.993	10,1	67,1	233.800	17,7	148,9	390.793	14,6	40,2	59,8	-76.807	36,9
2018	167.967	7,0	75,3	223.046	-4,6	132,8	391.014	0,1	43,0	57,0	-55.079	-28,3

Kaynak: Yıllara Göre Dış Ticaret, www.tuik.gov.tr, 2018, (15.04.2019).

Tablo 2.4'te verilen 2000-2018 verilerine ait tablo incelenirse, ithalat ve ihracat rakamlarında 1999 yılına göre artış gözlemlenmektedir. Türkiye'nin güçlü ekonomiye geçiş yapma programı, politik alanda tek bir iktidarın işe başlaması, serbest döviz kuruna geçişi ve Gümrük Birliği gibi politik ve ekonomik gelişmelerin dış ticareti olumlu etkileyen faktörlerden sayılmaktadır. Gümrük Birliği anlaşmasından sonra dış ticaretteki rakamlarda her ne kadar artış görünse de ithalatın artış oranı ihracat oranına göre daha fazla olmuştur. 2001 yılına bakılırsa ekonomik krizleriyle birlikte yatırım ve tüketim harcamalarında önemli daralmalar ve devalüasyonun da etkisiyle ihracat rakamlarında artış görünürken ithalat rakamlarında düşüş meydana gelmiştir 2001 yılından sonraki yıllarda ihracat ve ithalat paralel olarak artış göstermişler. Fakat 2008 yılında meydana küresel ekonomik 2009 yılında hem ihracatın ve hem ithalatın düşüşüne neden olmuştur. 2010 yılında Türkiye hızlı bir şekilde kendini toparlayıp her ne kadar eski trendi yakalamasa da kısmen bunu başarabilmiştir.

2000 yılında gerçekleşen dış ticaret hacmi 82,2'nin %34'i (17,7 milyon dolar) ihracattan oluşurken geri kalan kısım yani %66'sı (54,7 milyon dolar) ithalattan oluşmaktadır. Aynı yıl, tarım sektörü %6, madencilik sektörü %1,4, sanayi sektörünün oranı 91,9 ve diğer sektörler %0,7 bir paya sahipler. Görüldüğü gibi sanayi sektörü giderek payını arttırırken tarım sektörün ihracattaki payında düşüş meydana gelmiştir. Kırsalda yaşayan insanların nüfusundaki azalmasıyla tarımsal ürünlerin üretimi de azalmış ve yabancı sermaye yatırımların artmasıyla birlikte sanayinin payı da ihracatta büyümüştür. İthalatın sektöre göre dağılımına bakılırsa makine ve ulaştırma araçları ilk sırada yer almaktadır. Bu da fosil yakıt ithalatını toplam ithalat içindeki payını arttırmaktadır. Aşağıdaki şekillerde sırayla 2000 yılında ihracatın sektöre göre dağılımı ve 2000 yılında Türkiye'de dış ticaretin ithalat oranları sunulmuştur.

2001 yılında ihracatın geçmiş dönemine göre artış göstermesi ve 31,3 milyar dolara ulaşması pazarlama ve tanıtım ağların oluşması, bölgedeki ülkelerle ihracatı geliştirmek amacı uygulanan stratejilerle açıklanabilmektedir. 2001 yılında dış ticaret açığı 10,065 milyar Dolar olan Türkiye dış ticaret açığını her yıl istikrarlı bir şekilde büyütürken 5 yıl sonrası yani 2006 yılında bu rakam beşe katlanmış ve 52,140 milyar dolara ulaşmıştır. Yani toplam 5 yıl içinde 167,393 milyar dolar dış açığı ve bu tutar 2006 yılında yaptığımız ihracatın iki katı demektir.

İhracatı arttırıcı etkenlerin içinde 2001 krizinden sonraki yüksek devalüasyon ve bunun sonucunda reel ücretler üzerinde baskı oluşması, uluslararası piyasada rekabet etmek için üreticilerin daha verimli çalışmaya yönelmeleri, iç tüketim talebi geçmiş yıllara göre kısıtlı olması, faiz oranlarındaki düşüş ve ABD dolarının EURO karşısında değer kaybetmesi yer almaktadır. 2004 yılında yine ihracattaki artış aynı sebeplerden kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu yılda sektörlerin kapasite kullanım oranlarında büyük artışlar gözlemlenmiştir.

2002 yılına bakıldığında, ekonomide ve ihracatta ciddi düzenlemeler söz konusu olmuştur. 2002 yılında ihracat 36,1 milyar dolar dan 2008 yılında 132,1 milyar dolara yükselmiştir. Aynı zamanda ithalat 2003 yılında 69,3 milyar dolarken 2008 yılında 201,9 milyar dolara ulaşmıştır. Bunun açıklaması da 2001 krizi sonrası hazırlanmış olan güçlü ekonomiye geçiş planı, makroekonomik unsurların reel ücretler üzerindeki etkileri, uluslararası piyasada rekabet şiddetinin artması, Faiz oranlarındaki düşüş ile beraber kredi imkanlarının artması ve sonuç olarak tüketim talebinde meydana gelen artışlar ve ABD dolarının Euro karşısında değerinin düşmesi olabilmektedir (Sungur, 2015: 243-270).

2003 yılında ihracat 2002'ye kıyasla %30 artışla 47,2 milyar dolara ulaşmıştır. İthalat %31 artarak 69,3 milyar dolar olmuştur. Böylece Türkiye'nin dış ticaret hacmi ilk kez 100 milyar dolar sınırını aşmıştır ve 116,5 milyar dolara ulaşmıştır. İthalat artış hızı ihracat artış hızının üstünde seyredince, dış ticaret açığı da geçen yıla kıyasla büyümüştür.

2003 yılında ihracatın yüksek oranla artması TL'nin değer kazanmasına rağmen devam etmiştir. 2003 yılında ekonomiyi canlandıran tüketim malının ithalatındaki artışı olmuştur. Diğer taraftan ihracatın büyümesiyle beraber ara malın ithalatında da %42,4 oranında bir artışa meydana gelmiştir. Ayrıca 2003 yılında EURO ve Dolar paritesinde, EURO lehindeki gelişmelerin nominal etkisiyle genel ithalat artmıştır. 2004 yılında geldiğinde faiz oranlarında düşüş meydana gelmiştir ve tüketim talebi kolaylaşan kredi imkanları ile birlikte ithalatı arttırmıştır. 2001 ile 2005 yılları arasında ihracatın artmasına rağmen, TL'nin değerlenmesi, ucuz ithal ürünlerinin artması (özellikle Çin menşeli), ihracattaki dönüşümün getirdiği ihracatın ithalata bağımlılığının giderek artması ve petrol fiyatındaki artışlar sonucunda dış ticaret dengesinde açıklar ortaya çıkmıştır. Neticede turizm sektöründe 18,2 milyar dolarlık artışa rağmen, cari açığın

GSYİH'a oranı artarak 2005 yılının sonunda %6,4'e ulaşmıştır. Fakat, doğrudan yabancı sermaye girişi ve özel sektöründe borçlanmaların artışı sonucunda cari açığın finansman kalitesinde iyileşme gözlemlenmiştir. Nitekim cari açığın %42'si doğrudan yabancı yatırım ile finanse edilmiştir (DPT, 2006:16).

2008 yılında meydana gelen finansal krizi dış ticaret rakamlarını olumsuz etkilemiştir. İhracat rakamları 2008 yılında 132,1 milyar dolardan 2009 yılında 102,1 milyar dolara düşmüştür, ithalat rakamlarına bakıldığında 2008 yılında 201,9 milyar dolardan 2009 yılında 140,9 milyara düşüş yapmıştır ve bu uluslararası piyasalarda ortaya çıkan talep daralmasına bağlı olmaktadır (Çubukçu vd., 2010:13).

2009'den sonraki yıllara bakılırsa hem ihracat ve hem ithalat rakamlarında artışı görebilmekteyiz. Bu artışlarla beraber dış ticaret açığı rakamlarında da artış gözlemlenmektedir ve en önemli etkenlerden birisi Rusya'dan ithal edilen doğal gaz etkisidir (Hürriyet Gazetesi, 2007).

2015 yılına kadar 2008 yılında gerçekleşen krizin etkileri zayıflayarak dış ticaret rakamlarında iyileşme söz konusu olsa da global durgunluk Türkiye dış ticaretini olumsuz etkilemiştir. 2015 yılında ithalat 207,2 milyar dolar ve ihracat 143,8 milyar dolar seviyesine gelmiştir.

2000'den 2016'ya kadar Türkiye dış ticaretinin rakamlarına baktığımızda bazı yıllarda düşüş olsa da genel olarak istikrarlı şekilde artan bir trende sahiptir. 2001 yılında meydana gelen krizden dolayı dış ticaret negatif etkilenmiştir ve bundan sonraki süreçte yine artış eğilimine geçmiştir ve son olarak 2016 yılında 341 milyon doları aşmıştır. Dış ticaret hacmindeki artış maalesef ki dış açıklarını istenilen sonuçlara yardımcı olmamıştır ve bunun sebebi ise ithalatın payının ihracattan daha yüksek olmasıdır.

1980 yılında ihracatın ithalatı karşılama oranı %36 iken 1989 yılında bu oran %80'e çıkmaktadır. 1993 yılında dış ticaret açığı 14 milyar doları aşmış ve oran %52 ile 1980 yılından sonraki en düşük seviyesine inmiştir. TL'nin aşırı değerlenmesi ve iç talebin genişlemesi bu gelişmenin nedenleri arasında yer almaktadır. 1994 yılında Türkiye'nin kredi notunun uluslararası sermaye piyasasında düşürmesiyle birlikte iç piyasalarda dövize olan hücum sonucunda mali krizin başlamasına sebep olmuştur ve dış ticaret açığı bu dönem rekor kırmıştır. Krizin tüm sektörlerle yayılmasıyla birlikte serbest

piyasada doların devalüasyonu, üretimin düşüşü ve fiyatlardaki yükseliş sonucu halkın satın alma gücü büyük ölçüde düşmüştür ve bu durum ithalata olan talebinde daralmaya neden olmuştur. 1996 yılında Gümrük Birliği anlaşmasından sonra ithalat oranlarında artış hızlanmıştır (Sezgin, 2009:183).

AB'nin Gümrük Birliği anlaşmasından doğan yükümlülüklerini tam olarak yerine getirmemesi, Avrupa'nın bu dönemdeki ekonomik durgunluğu, tarımsal ürünlerin ihracatında artan rekabet gibi etkenlerden dolayı ihracat artışı beklenilenin altında kalmış ve bu sonuç olarak dış ticaret açığı büyüyerek %50 seviyesine inmiştir (Şahinöz, 2001: 310).

İhracatın ithalatı karşılama oranı 1990 ile 2001 yılları arasında genellikle %50 civarındayken 1999 yılında bu oran %65 ve 2001 yılında %75 civarında olmuştur. Bu artışın sebebi ise ekonomik kriz ve yaşanan deprem neticesinde ithalatta meydana gelen düşüşten ortaya çıkmıştır (Seyitoğlu, 2003:614). 2000'li yıllarında ise yıllara göre farklı dalgalanmalar görülmekte ve ihracatın ithalatı karşılama oranı %60 ile %70 arasında olmuştur.

2016 yılı Aralık ayındaki veriler incelediğinde ve 2015 yılın aynı ayındaki verilerle ihracat %9 bir artışla 12 milyar 807 milyon dolar ve ithalat % 2,3 artışla 18 milyar 405 milyon dolara ulaşmıştır. Dış ticaret açığı aralık ayında %10,3 azalmış ve 5 milyar 598 milyon dolara düşmektedir ve ihracatın ithalata karşılama oranı 2015'de %65,3 iken, 2016 yılın Aralık ayında %69,6'ya çıkmıştır. AB'nin ihracattaki payı 2015 yılının aralık ayında %46,1 iken, 2016 yılının son ayında %44,3 olmuştur. AB'ye yapılmış olan ihracat, 2015 yılının aynı ayına kıyasla %4,8 artarak 5 milyar 670 milyon dolara ulaşmıştır.

2.2. En Fazla İhracat Yapılan Ülkeler

Tablo 2.5'te Türkiye'nin 2013-2018 döneminde ihracat yaptığı ülkeler ve bu ülkelere yapılan ihracat miktarları sunulmuştur.

Tablo 2.5. Türkiye'nin 2013-2018 Döneminde Ülkelere Göre Yıllık İhracatı

	İHRACAT						
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Değişim %
GENEL TOPLAM	151.803	157.610	143.839	142.530	156.993	167.967	7,0
A. AB ÜLKELERİ (28)	63.040	68.514	63.998	68.344	73.906	83.987	13,6
ALMANYA	13.703	15.147	13.417	13.999	15.119	16.143	6,8
AVUSTURYA	1.057	1.135	1.025	1.045	1.114	1.160	4,2
BELÇİKA	2.574	2.939	2.558	2.548	3.151	3.952	25,4
BULGARİSTAN	1.971	2.040	1.676	2.383	2.803	2.670	-4,7
ÇEK CUMHURİYETİ	772	837	769	804	908	1.001	10,3
DANİMARKA	1.005	1.077	902	947	1.011	1.070	5,8
ESTONYA	197	178	118	172	106	92	-13,3
FİNLANDIYA	298	329	266	292	297	339	14,1
FRANSA	6.377	6.464	5.845	6.022	6.584	7.289	10,7
HIRVATİSTAN	202	287	252	278	314	405	29,0
HOLLANDA	3.538	3.459	3.155	3.589	3.864	4.762	23,2
İNGİLTERE	8.785	9.903	10.556	11.686	9.603	11.111	15,7
İRLANDA	380	471	467	495	527	754	43,2
İSPANYA	4.334	4.750	4.742	4.988	6.302	7.712	22,4
İSVEÇ	1.149	1.320	1.189	1.215	1.414	1.480	4,7
İTALYA	6.718	7.141	6.887	7.581	8.473	9.563	12,9
LETONYA	151	193	173	197	127	126	-1,3
LİTVANYA	403	351	300	259	302	276	-8,5
LÜKSEMBURG	52	66	37	60	36	67	86,6
MACARİSTAN	652	694	712	832	1.080	1.155	6,9
MALTA	887	1.015	494	239	540	480	-11,1
POLONYA	2.059	2.402	2.329	2.651	3.071	3.348	9,0
PORTEKİZ	617	558	558	651	811	1.109	36,7
ROMANYA	2.616	3.008	2.816	2.671	3.139	3.874	23,4
SLOVAK CUMHURİYETİ	436	472	546	384	387	532	37,3
SLOVENYA	666	743	810	927	1.158	1.430	23,5
YUNANİSTAN	1.437	1.537	1.401	1.427	1.663	2.089	25,6
B. TÜRKİYE SERBEST BÖLGELERİ	2.413	2.270	1.907	1.822	1.995	2.186	9,6
C. DİĞER ÜLKELER	86.350	86.826	77.934	72.364	81.092	81.794	0,9
1-DİĞER AVRUPA ÜLKELERİ	14.214	15.184	14.141	9.736	9.805	11.704	19,4
İSVİÇRE	1.015	3.208	5.675	2.676	888	1.734	95,3
K.K.T.C.	1.117	1.195	1.006	907	1.097	1.226	11,7
RUSYA FEDERASYONU	6.964	5.943	3.588	1.733	2.734	3.401	24,4
UKRAYNA	2.189	1.729	1.121	1.253	1.341	1.467	9,4
DİĞER	2.929	3.109	2.750	3.167	3.745	3.877	3,5
2-AFRİKA ÜLKELERİ	14.146	13.754	12.449	11.406	11.674	14.452	23,8
CEZAYİR	2.003	2.079	1.826	1.736	1.713	2.032	18,6
FAS	1.193	1.407	1.338	1.469	1.658	1.990	20,0
GÜNEY AFRİKA CUMHURİYETİ	620	545	489	406	485	534	10,1
LİBYA	2.753	2.060	1.420	906	881	1.498	70,1
MISIR	3.200	3.298	3.125	2.733	2.361	3.054	29,4
TUNUS	892	915	819	911	913	905	-0,9
DİĞER	3.485	3.451	3.433	3.245	3.664	4.439	21,2

Tablo 2.5. Türkiye'nin 2013-2018 Döneminde Ülkelere Göre Yıllık İhracatı (devamı)

3-AMERİKA ÜLKELERİ	9.711	10.083	9.225	9.345	12.166	12.822	5,4
A.B.D.	5.640	6.342	6.396	6.623	8.654	8.304	-4,0
KANADA	940	950	671	729	1.046	1.272	21,7
MEKSİKA	239	312	344	444	441	600	36,0
DİĞER	2.893	2.478	1.815	1.549	2.025	2.645	30,6
4-ASYA ÜLKELERİ	47.591	46.974	41.393	40.988	46.608	41.816	-10,3
YAKIN VE ORTADOĞU ÜLKELERİ	35.575	35.384	31.086	31.304	35.337	29.463	-16,6
AZERBAYCAN	2.960	2.875	1.899	1.285	1.357	1.475	8,7
B.A.E.	4.966	4.656	4.681	5.407	9.184	3.136	-65,9
GÜRCİSTAN	1.246	1.444	1.109	1.177	1.209	1.315	8,8
IRAK	11.949	10.888	8.550	7.637	9.055	8.350	-7,8
İRAN	4.193	3.886	3.664	4.966	3.259	2.393	-26,6
İSRAİL	2.650	2.951	2.698	2.956	3.407	3.895	14,3
KUVEYT	335	372	483	431	440	534	21,4
SURİYE	1.024	1.801	1.522	1.322	1.363	1.345	-1,3
SUUDİ ARABİSTAN	3.191	3.047	3.473	3.172	2.735	2.636	-3,6
ÜRDÜN	744	907	835	711	682	861	26,1
DİĞER	14.265	13.445	10.723	9.877	11.700	11.873	1,5
DİĞER ASYA ÜLKELERİ	12.017	11.591	10.307	9.684	11.271	12.353	9,6
5-AVUSTRALYA VE YENİ ZELANDA	538	600	619	736	648	805	24,3
6-DİĞER ÜLKE VE BÖLGELER	149	231	106	152	192	195	1,3

Kaynak: TÜİK.

Tablo 2.5'te 2018 yılının verilerine bakılırsa en çok ihracat yapılan ülke Almanya olmuştur. Bu ülkeyi sırasıyla İngiltere, Irak, İtalya takip etmektedir. Bölge bazında en çok ihracat yapılan yer açık ara farkla Avrupa iken, bu bölgeyi sırasıyla Asya, Yakın ve Ortadoğu, Afrika ve Amerika izlemektedir. Bu sonuç, coğrafi yakınlığın dış ticaret üzerindeki büyük etkisini göstermektedir.

2.3. En Fazla İthalat Yapılan Ülke

Tablo 2.6'da Türkiye'nin ithalat partneri ülkeleri ve bu ülkelere yapılan ithalat miktarları verilmiştir.

Tablo 2.6. Türkiye'nin 2013-2018 Döneminde Ülkelere Göre Yıllık İthalatı

	İTHALAT						
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Değişim %
GENEL TOPLAM	251.661	242.177	207.234	198.618	233.800	223.046	-4,6
A. AB ÜLKELERİ (28)	92.458	88.784	78.681	77.501	85.205	80.812	-5,2
ALMANYA	24.182	22.369	21.352	21.475	21.302	20.407	-4,2
AVUSTURYA	1.750	1.814	1.568	1.521	1.473	1.495	1,5
BELÇİKA	3.843	3.864	3.147	3.201	3.729	3.571	-4,2
BULGARİSTAN	2.760	2.846	2.254	2.143	2.773	2.501	-9,8
ÇEK CUMHURİYETİ	2.627	2.420	2.218	2.562	2.828	2.650	-6,3
DANİMARKA	819	1.035	806	911	808	813	0,5
ESTONYA	259	294	278	238	300	220	-26,6
FİNLANDİYA	1.245	1.138	1.012	942	939	984	4,8
FRANSA	8.080	8.123	7.598	7.365	8.071	7.413	-8,2
HIRVATİSTAN	193	137	136	134	217	189	-13,0
HOLLANDA	3.364	3.517	2.914	3.000	3.748	3.305	-11,8
İNGİLTERE	6.281	5.932	5.541	5.320	6.549	7.446	13,7
İRLANDA	830	894	840	824	970	890	-8,3
İSPANYA	6.418	6.076	5.589	5.679	6.373	5.492	-13,8
İSVEÇ	2.046	2.015	1.585	1.478	1.777	1.731	-2,6
İTALYA	12.885	12.056	10.639	10.218	11.305	10.155	-10,2
LETONYA	172	168	123	202	141	165	17,0
LİTVANYA	179	217	245	281	493	410	-16,7
LÜKSEMBURG	137	150	224	134	124	152	22,5
MACARİSTAN	1.228	1.188	1.305	1.301	1.513	1.395	-7,8
MALTA	75	57	26	39	52	36	-31,1
POLONYA	3.185	3.082	2.978	3.244	3.446	3.102	-10,0
PORTEKİZ	680	763	640	658	684	654	-4,4
ROMANYA	3.593	3.363	2.599	2.196	2.480	2.447	-1,3
SLOVAK CUMHURİYETİ	1.116	919	859	951	895	767	-14,3
SLOVENYA	304	302	344	296	381	317	-16,9
YUNANİSTAN	4.206	4.044	1.861	1.187	1.833	2.104	14,8
B. TÜRKİYE SERBEST BÖLGELERİ	1.268	1.261	1.227	1.435	1.564	1.327	-15,2
C. DİĞER ÜLKELER	157.935	152.133	127.326	119.682	147.030	140.907	-4,2
1-DİĞER AVRUPA ÜLKELERİ	41.319	36.367	28.112	21.907	31.381	29.391	-6,3
İSVİÇRE	9.645	4.821	2.446	2.503	6.900	2.817	-59,2
K.K.T.C.	67	80	69	65	67	68	1,6
RUSYA FEDERASYONU	25.064	25.289	20.402	15.162	19.514	21.990	12,7
UKRAYNA	4.516	4.243	3.448	2.548	2.817	2.646	-6,1
DİĞER	2.027	1.935	1.746	1.629	2.083	1.871	-10,2
2-AFRİKA ÜLKELERİ	6.031	5.938	5.099	5.356	7.177	7.048	-1,8
CEZAYİR	714	921	741	464	767	1.138	48,4
FAS	572	640	711	918	924	716	-22,5
GÜNEY AFRİKA CUMHURİYETİ	1.479	1.189	919	1.058	1.744	1.382	-20,8
LİBYA	304	244	196	161	248	367	48,0
MISIR	1.629	1.434	1.216	1.443	1.998	2.191	9,7
TUNUS	289	197	144	214	206	182	-11,8
DİĞER	1.043	1.313	1.174	1.097	1.289	1.073	-16,8
3-AMERİKA ÜLKELERİ	18.981	18.894	16.771	16.990	21.009	22.919	9,1
A.B.D.	12.596	12.728	11.141	10.868	11.952	12.378	3,6
KANADA	1.357	1.107	929	1.063	2.167	1.981	-8,6
MEKSİKA	1.001	945	861	821	772	634	-17,8
DİĞER	4.027	4.114	3.840	4.238	6.118	7.927	29,6
4-ASYA ÜLKELERİ	76.862	76.643	66.914	68.018	76.954	69.377	-9,8

Tablo 2.6. Türkiye'nin 2013-2018 Döneminde Ülkelere Göre Yıllık İthalatı (devamı)

YAKIN VE ORTADOĞU ÜLKELERİ	22.214	20.480	13.575	13.761	19.786	17.858	-9,7
AZERBAYCAN	334	291	232	278	351	379	7,9
B.A.E.	5.384	3.253	2.009	3.701	5.547	3.781	-31,8
GÜRCİSTAN	202	233	223	212	215	234	8,6
IRAK	146	269	297	836	1.528	1.420	-7,0
İRAN	10.383	9.833	6.096	4.700	7.492	6.931	-7,5
İSRAİL	2.418	2.881	1.673	1.386	1.505	1.714	13,9
KUVEYT	291	196	141	111	169	144	-14,8
SURİYE	85	115	52	65	71	69	-1,7
SUUDİ ARABİSTAN	2.015	2.343	2.117	1.835	2.110	2.318	9,9
ÜRDÜN	71	126	128	102	113	98	-13,1
DİĞER	1.032	1.208	904	1.371	2.212	2.189	-1,0
DİĞER ASYA ÜLKELERİ	54.648	56.162	53.339	54.257	57.168	51.519	-9,9
5-AVUSTRALYA VE YENİ ZELANDA	1.318	638	609	655	2.236	1.108	-50,4
6-DİĞER ÜLKE VE BÖLGELER	13.424	13.653	9.821	6.757	8.274	11.064	33,7

Kaynak: TÜİK.

Tablo 2.6'daki 2018 yılının ithalat rakamlarına bakılırsa, ilk sırada Çin yer almaktadır. Çin'den sonra en çok ithalat yapılan ülke Almanya'dır. Bu ülkeleri sırasıyla Rusya, ABD, İtalya ve Fransa takip etmektedir. En çok ithalat yapılan bölgeler incelendiğinde, ihracata benzer şekilde, Avrupa başı çekmektedir. Bu bölgeyi sırasıyla Asya, Amerika, Yakın ve Ortadoğu ve Afrika izlemektedir. Amerika bölgesinin ithalat konusunda Yakın ve Ortadoğu ile Afrika bölgelerinin üzerinde olması, ithalatta önemli olanın coğrafik yakınlık değil, teknolojik ve üretim üstünlüğü olduğu sonucunu ortaya koymaktadır.

2.4. En Fazla İhracat Yapılan Ürün Grupları

Tablo 2.7, Türkiye'deki ihracatçı ürün grupları ve bu ürün gruplarının ihracat miktarlarını göstermektedir.

Tablo 2.7. Uluslararası Standart Sanayi Sınıflamasına Göre Türkiye’de İhracat

	İHRACAT						
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Değiş. %
YATIRIM MALLARI	15.592	16.107	15.392	15.891	18.352	19.845	8,1
Yatırım (sermaye) Malları (Taşımacılık araçları hariç)	8.939	9.229	8.499	8.186	8.996	10.132	12,6
Sanayi ile ilgili taşımacılık araç ve gereçleri	6.653	6.878	6.893	7.706	9.356	9.713	3,8
ARA MALLARI	74.817	75.171	68.433	66.890	73.063	79.288	8,5
Sanayi için işlem görmemiş hammadeler	5.058	4.719	3.761	3.665	4.579	4.702	2,7
Sanayi için işlem görmüş hammadeler	49.773	50.214	47.347	46.449	49.869	53.897	8,1
İşlem görmemiş yakıt ve yağlar	252	235	182	139	162	185	14,5
Yatırım mallarının aksam ve parçaları	5.028	5.253	4.535	4.299	4.662	5.407	16,0
Taşımacılık araçlarının aksam ve parçaları	9.009	9.288	8.595	8.927	9.719	10.762	10,7
Esası yiyecek ve içecek olan işlenmemiş hammadeler	352	294	239	384	301	372	23,5
Esası yiyecek ve içecek olan işlenmiş hammadeler	1.891	1.696	1.618	1.791	1.809	1.836	1,5
İşlem görmüş diğer yakıt ve yağlar	3.454	3.473	2.155	1.236	1.961	2.128	8,5
TÜKETİM MALLARI	60.732	65.088	59.146	58.877	64.878	68.052	4,9
Binek otomobilleri	6.856	7.255	6.899	8.355	11.814	12.442	5,3
Dayanıklı tüketim malları	13.318	14.984	13.130	12.807	13.821	14.928	8,0
Yarı dayanıklı tüketim malları	14.775	15.946	14.626	14.650	15.024	15.931	6,0
Dayanısız tüketim malları	9.344	9.998	8.694	8.564	8.640	8.738	1,1
Esası yiyecek ve içecek olan işlenmemiş tüketim malları	5.784	6.297	6.185	5.690	5.954	6.164	3,5
Esası yiyecek ve içecek olan işlenmiş tüketim malları	7.501	8.125	7.407	6.925	7.384	7.718	4,5
Motor benzini ve diğer hafif yağlar	2.837	2.300	2.058	1.721	2.065	1.921	-7,0
Sanayii ile ilgili olmayan taşıma araç ve gereçleri	317	183	147	166	176	209	18,9
DİĞERLERİ	661	1.243	869	871	700	783	11,9
GENEL TOPLAM	151.803	157.610	143.839	142.530	156.993	167.967	7,0

Kaynak: TÜİK

Tablo 2.7’deki veriler ışığında, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) 2018 yılı dış ticaret istatistiklerine göre en fazla ihracat yapan sektör İmalat sanayi olmuştur. Arkasında sırasıyla tarım ve ormancılık, madencilik ve balıkçılık yer almaktadır. Ayrıca ihracata konu ürünler arasında en çok ihracatı yapılan malların ara mallar olduğu, tüketim mallarının ise ara mallarının arkasında yer aldığı görülmektedir.

2.5. En Fazla İthalat Yapılan Ürün Grupları

Tablo 2.8, uluslararası standart sanayi sınıflamasına göre 2018 yılında en çok ithalat yapılan ürün gruplarını göstermektedir.

Tablo 2.8. Uluslararası Standart Sanayi Sınıflamasına Göre Türkiye’de İthalat

	İTHALAT						
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Değiş. %
YATIRIM MALLARI	36.771	35.996	34.905	35.919	33.116	29.303	-11,5
Yatırım (sermaye) Malları (Taşımacılık araçları hariç)	32.034	30.438	28.517	29.766	28.281	25.847	-8,6
Sanayi ile ilgili taşımacılık araç ve gereçleri	4.737	5.558	6.388	6.153	4.835	3.456	-28,5
ARA MALLARI	183.811	176.722	143.317	134.315	171.462	170.049	-0,8
Sanayi için işlem görmemiş hammaddeler	13.926	13.299	9.328	8.711	12.542	13.337	6,3
Sanayi için işlem görmüş hammaddeler	85.896	78.850	67.930	66.622	85.667	80.909	-5,6
İşlem görmemiş yakıt ve yağlar	923	847	2.975	2.646	3.929	4.402	12,0
Yatırım mallarının aksam ve parçaları	12.412	12.152	11.421	13.873	15.647	12.090	-22,7
Taşımacılık araçlarının aksam ve parçaları	11.890	12.187	12.115	13.197	15.335	15.431	0,6
Esası yiyecek ve içecek olan işlenmemiş hammaddeler	3.414	4.290	3.456	3.349	4.248	5.121	20,6
Esası yiyecek ve içecek olan işlenmiş hammaddeler	2.244	2.628	2.389	2.299	2.090	1.736	-17,0
İşlem görmüş diğer yakıt ve yağlar	17.426	17.702	10.279	8.333	11.307	14.112	24,8
Gizli veri (1) (2)	35.680	34.766	23.425	15.285	20.697	22.911	10,7
TÜKETİM MALLARI	30.416	29.006	28.587	27.947	28.488	22.877	-19,7
Binek otomobilleri	9.127	7.718	9.223	9.840	8.606	5.904	-31,4
Dayanıklı tüketim malları	4.962	4.664	3.766	3.268	3.379	3.140	-7,1
Yarı dayanıklı tüketim malları	6.795	6.913	6.279	5.710	5.021	4.230	-15,8
Dayanısız tüketim malları	5.392	5.642	5.267	5.232	5.348	4.872	-8,9
Esası yiyecek ve içecek olan işlenmemiş tüketim malları	845	979	1.025	1.107	1.263	1.085	-14,0
Esası yiyecek ve içecek olan işlenmiş tüketim malları	1.619	1.778	1.903	1.728	1.977	1.978	0,0
Motor benzini ve diğer hafif yağlar	1.415	1.049	814	717	904	1.007	11,4
Sanayii ile ilgili olmayan taşıma araç ve gereçleri	261	264	309	345	1.990	662	-66,7
DİĞERLERİ	663	453	426	437	734	817	11,3
GENEL TOPLAM	251.661	242.177	207.234	198.618	233.800	223.046	-4,6

Kaynak: TÜİK

Tablo 2.8’deki sonuçlara göre, en çok ithalat imalat sektörü için yapılmıştır. Bunu sırasıyla madencilik, tarım ve toptan ve perakende ticaret izlemiştir. İthalata en çok konu olan ürünler yine ara mallardır.

2.6. En Fazla İhracat ve İthalat Yapılan Sektörler

Tablo 2.9’da Türkiye’de en fazla ihracat ve ithalat yapılan sektörler ve bu sektörlerin ihracat ve ithalat miktarları gösterilmiştir. Buna göre sırasıyla imalat sanayi, madencilik ve taşocakçılığı ile tarım ve ormancılık sektörleri Türkiye’de en çok ihracat ve ithalat yapılan sektörlerdir. İmalat sanayi, Türkiye’nin hem ihracat hem de ithalatında ciddi bir paya sahiptir. İmalat sanayi, imalat teknolojisine göre üç gruba ayrılmaktadır. Bunlar, yüksek teknoloji düzeyine sahip ilaç, bilişim, elektronik makine, haberleşme, uçak ve mesleki cihazlar, orta teknoloji düzeyine sahip kimyasal maddeler, demir-çelik harici metal, makine ve uçak harici araçlar ve düşük teknoloji düzeyine sahip gıda, tekstil, giyim, petrol ve kömür ürünleri, çimento, demir-çelik ve metal eşyadır (Polat, 2011: 29).

Tablo 2.9. Türkiye’de En Fazla İhracat-İthalat Yapılan Sektörler (2000-2018)

Yıl	Tarım ve Ormancılık		Balıkçılık		Madencilik ve Taşocakçılığı		İmalat Sanayi		Elektrik, Gaz ve Su		Toptan ve Perakende Ticaret	
	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M
2000	1659	2123	25	2	400	7097	25518	44200	20	132	136	830
2001	1976	1409	30	0	349	6577	28826	32686	20	162	127	543
2002	1754	1703	51	1	387	7192	33702	41383	16	128	147	1139
2003	2121	2535	81	2	469	9021	44378	55690	20	43	183	2040
2004	2542	2757	103	8	649	10981	59579	80447	60	16	231	3320
2005	3329	2801	140	24	810	16321	68813	94208	103	18	280	3379
2006	3481	2902	131	33	1146	22034	80246	110379	124	18	405	4195
2007	3725	4641	158	31	1661	25314	101082	133938	169	22	474	6087
2008	3937	6392	240	41	2155	35650	125188	150252	73	15	430	9579
2009	4347	4594	189	31	1683	20625	95449	111031	140	17	331	4608
2010	4935	6457	156	33	2687	25933	105467	145367	181	20	452	7704
2011	5167	8895	186	49	2805	37331	125963	183930	149	87	632	10496
2012	5189	7447	190	56	3161	42247	143194	176235	190	255	535	10258
2013	5653	7718	258	58	3879	38205	141358	196823	29	334	606	8468
2014	6030	8589	347	69	3406	37126	147059	187742	89	439	673	8154
2015	5757	7176	368	88	2799	27609	134390	166821	74	325	445	5176
2016	5397	7041	414	56	2677	19009	133596	167243	14	214	424	5011
2017	5287	8987	451	58	3509	26079	147138	190748	82	86	510	7728
2018	5556	9284	486	51	3400	28968	157705	175979	100	57	648	8601

Kaynak: TÜİK.

Tablo 2.9'a göre, 2018 yılı itibariyle imalat sanayinde yaklaşık 158 milyar dolar ihracat ve 176 milyar dolar ithalat yapılmıştır. Madencilik ve taşocakçılığı sektöründe yaklaşık üç buçuk milyar dolarlık ihracat yapılmışken 29 milyar dolarlık ithalat yapılmıştır. Bunun yanında tarım ve ormancılık sektöründe ise beş buçuk milyar dolarlık ihracata karşılık dokuz milyar dolarlık ithalat yapılmıştır. Tablodaki verilere göre, balıkçılık ile elektrik, gaz ve su sektörleri dışındaki tüm sektörlerde son yıllarda sürekli ve büyük miktarlarda dış ticaret açığı verilmektedir.

3. BÖLÜM

3. LİTERATÜR ÖZETİ VE EKONOMETRİK ANALİZ

Bu bölümde, cari açığın sürdürülebilirliği ile ilgili literatür taraması sunulmuştur. Arkasından ekonometrik analize ilişkin yöntemler, bulgular ve bu bulguların yorumlarına yer verilmiştir.

3.1. Literatür Özeti

Hakkio ve Rush (1991), ABD'nin cari açığının sürdürülebilirliğini 1950-1988 dönemi için dönemlerarası bütçe kısıtı denklemi oluşturarak çeşitli eşbütünleşme yöntemleri ile incelemiş ve ABD'de cari açığın sürdürülemez olduğu bulgusuna ulaşmıştır.

Wu vd. (2001), G7 ülkelerinde cari açık sürdürülebilirliğini panel eşbütünleşme testi kullanarak 1973Q2-1998Q4 dönemi ithalat ve ihracat verileri ile analiz etmiş ve analiz sonucunda bu ülkelerdeki cari açığın sürdürülebilir olduğu bulgusuna ulaşmışlardır.

Baharumshah vd. (2003), ASEAN ülkelerinde cari açığın sürdürülebilirliğini dönemlerarası bütçe kısıtı modeli kullanarak farklı eşbütünleşme yöntemleri ile test etmiştir. 1961-1999 dönemi verilerinin kullanıldığı çalışmada, analize konu ülkelerin belirtilen dönemde cari açıklarının sürdürülemez olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Mann (2004), Yeni Ekonomi olarak adlandırdığı ve temelde teknoloji ve verimlilik büyümesi olarak tanımladığı gelişmelerin ABD'nin cari açığının sürdürülebilirliği üzerindeki etkilerini esneklikler yardımıyla tablo ve grafiklerle analiz etmiştir. Büyüme ve esnekliklerdeki değişimlerin ABD'de cari açığın sürdürülebilirliğini sağlamakta yeterli olmadığı bulgusuna ulaştığı çalışmada, küresel büyümenin artması, ABD'nin toplam ticareti içinde hizmet ticaretinin payının yükselmesi ya da ABD Dolarının değer kaybetmesi ile cari açığın sürdürülebileceği vurgusu yapılmıştır.

Raybaudi vd. (2004), Arjantin, Brezilya, Japonya, Birleşik Krallık ve ABD için cari açığın sürdürülebilirliğini Markow Switching modeli yardımıyla her ülke için farklı dönemlere ait çeyrek veriler kullanarak incelemiştir. Çalışmada, uzun dönem bütçe kısıtı

koşullarının Brezilya, Japonya ve Birleşik Krallık için sağlandığını, ancak Arjantin ve ABD'nin bu koşulları sağlamakta yetersiz kaldığı, yani bu iki ülke için cari açığın zayıf formda sürdürülebilir olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Uygur (2004), Türkiye'de cari açıkla ilgili yapılan çalışmalarda kullanılması gereken modelleri tartıştığı teorik çalışmasında, artan cari açığın birincil nedeninin özel tasarrufların az oluşu ve ithalat miktarındaki artış olduğunu belirtmiştir. Çalışmasında Türkiye'yi artan cari açığa karşı dikkatli olması ve bu konuda etkin politika üretilmesi gerektiği konusunda uyarmıştır.

Edwards (2005), ABD gibi dünyanın en büyük ekonomilerinden biri olan bir ülkenin yüksek boyutlardaki cari açık ile ekonomik gücünü nasıl sürdürebildiğini incelediği çalışmasında, 1973-2004 dönemini kapsayan cari açık, reel döviz kuru, net sermaye akışı, tasarruf ve yatırım gibi pek çok değişkeni ayrı ayrı incelemiştir. Çalışmanın sonunda, modern ekonomi tarihinde sanayileşmiş hiçbir ülkenin ABD kadar yüksek bir açığa sahip olmadığını ve bu açığın sürdürülebilir olmasını sağlayan faktörün ABD'nin portföy yatırımlarını sürekli çekme gücü olduğunu belirtmiştir.

Aristovnik (2006), 17 geçiş ekonomisinde cari açığın sürdürülebilirliğini 1994-2003 dönemine ait yıllık verileri kullanarak incelemiştir. Çalışmasında Milesi-Ferretti ve Razin yöntemi ile Reisen yöntemini kullanmış ve sonuçta yüksek miktarda doğrudan yabancı yatırım alan ülkelerin cari açıklarını sürdürebileceğini tespit etmiştir. Ayrıca cari açığın GSYH'ye oranının %5'i geçtiği ülkelerde sürdürülebilirlik noktasında sorunlar yaşanabileceğini ifade etmiştir.

Jordan ve Stanford (2006) dönemlerarası tüketim modeli kullanarak Barbados, Jamaika ve Trinidad Tobago ülkeleri için optimal cari açığı belirleyip bu açığın sürdürülebilirliğini test etmişlerdir. Barbados için 1975-2002, Jamaika için 1976-2003 ve Trinidad Tobago için 1970-2001 dönemi yıllık verilerini kullandıkları çalışmada, Granger nedensellik yöntemi ile analizler gerçekleştirmiş ve sonuçta optimum cari açık miktarından uzaklaştıkça sürdürülebilirliğin düştüğünü tespit etmişlerdir. Sürdürülebilirliğin düşük olduğu ülkeleri Barbados ve Trinidad Tobago olarak bulmuşlar ve Jamaika'da ise sürdürülebilirliğin yüksek olduğunu belirtmişlerdir.

Yamak ve Korkmaz (2007), Türkiye'de cari açığın sürdürülebilirliğini 2001:04-2005:09 dönemi aylık verilerini kullanarak analiz etmişlerdir. Sınır testi kullanarak

yaptıkları analizlerde, Türkiye’de cari açığın zayıf formda sürdürülebilir olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Kim vd. (2009), Endonezya, Kore, Malezya, Filipinler ve Tayland için dönemlerarası bütçe kısıtı formülizasyonu yoluyla ESTAR, DTAR ve DLSTAR birim kök yöntemlerini kullanarak cari açığın sürdürülebilirliğini test etmişlerdir. Çalışmada 1981Q1-2004Q3 dönemi verilerini kullanmış ve sonuçta bu asya ülkelerinde cari açığın sürdürülebilir olduğunu tespit etmişlerdir.

Peker (2009) Türkiye’de cari açığın sürdürülebilirliğini 1992-2007 dönemi için aylık ithalat ihracat verilerini kullanarak incelemiş; eş-bütünleşme testi uyguladığı ve Husted (1992) modeli üzerine temellendirdiği çalışmasından elde edilen sonuçlara göre de eş-bütünleşme katsayısı 1’den küçük olduğu için sürdürülebilirliğin zayıf formda olduğunu ifade etmiştir.

Yol (2009), Mısır, Fas ve Tunus için cari açığın sürdürülebilirliğini 1972-2005 dönemine ait yıllık veriler kullanarak analiz etmiştir. FMOLS yöntemini kullanarak gerçekleştirdiği analizlerde, analiz periyodunda Mısır ve Fas’ta cari açığın sürdürülemez olduğunu, sadece Tunus’ta bu açığın sürdürülebilir olduğunu tespit etmiştir.

Searle ve Mama (2010), 1987:1-2010:1 dönemi çeyreklik verilerini kullanarak eşbütünleşme analizi yöntemiyle Güney Afrika’nın cari açığının sürdürülebilirliğini test etmiştir. 1994:1 ve 2003:2 dönemlerindeki yapısal kırılmaları modele dahil etmediğinde açığın sürdürülemez olduğunu belirlemiş, ancak bu kırılmaları modele eklediğinde açığın sürdürülebilir hale geldiğini belirtmiştir.

Şahbaz (2011) çalışmasında 2001:03-2011:04 dönemi aylık verileri ile Türkiye’nin cari işlem açıklarının sürdürülebilir olup olmadığını incelemiş ve Johansen eş-bütünleşme testleri sonucuna göre ihracat ve ithalat serilerinin uzun dönemde eş-bütünleşme ilişkisi içinde olduğunu tespit etmiştir. 2001 öncesi yıllarda sabit kur uygulamasından dolayı cari açıkların kur üzerinde baskı oluşturduğunu ve kriz göstergelerinden birisi olduğunu; fakat 2001’den sonra esnek döviz kurunun uygulanmasıyla bu sorunun da ortadan kalktığını ve cari açıkların kriz öncesi bir haberci gibi algılanmadığını ifade etmiştir.

Göçer (2011) sınır testi yaklaşımı kullanarak Türkiye'deki ödemeler bilançosu dengesinin sürdürülebilirliğini analiz etmiştir. 1992:01–2010:11 dönemi aylık verileri ile analizin gerçekleştirildiği çalışmada dış alem giderleri ile dış alem gelirleri arasında eş-bütünleşme olduğu ve ödemeler bilançosu dengesinin güçlü bir şekilde sürdürülebildiği ifade edilmiştir.

Binatli ve Sohrabji (2012) Türkiye'nin cari hesap pozisyonunun sürdürülebilirliğini 1987-2009 arası çeyreklik veriler kullanarak ve Hakkio ve Rush (1991) ve Husted(1992) modelleri esas alınarak incelemiştir. Johansen Testi ve yapısal kırılmalara izin veren Gregory Hansen eş-bütünleşme testlerinin her ikisi ile de analiz yapan yazarlar ihracat ve ithalat(net yatırım gelirleri ve transfer ödemeleri dahil) serileri arasında yapısal kırılma dahil edildiği ve hariç tutulduğu testlerin ikisinin de sonuçlarına göre eş-bütünleşme olduğunu fakat ihracat ve ithalatın uzun dönemli ilişkisi incelendiğinde cari açıkların sürdürülebilir olmadığına yönelik sonuçlar elde ettiklerini belirtmişlerdir. Dolayısıyla Türkiye'nin krizlere karşı kırılgan olmaya devam edeceği sonucuna varmışlardır. Zayıf formdaki bu sürdürülebilirlikten daha güçlü olana geçebilmek adına çözüm önerileri üreten yazarlar, Türkiye'nin ithal mallarına bağımlık gibi ekonomisinin en büyük yapısal problemini aşması gerektiğine vurgu yapmışlardır. Zira, ithal edilen ara mallar ihracat kalemine her ne kadar takviyede bulunsa da, ithalata yönelik uzun süreli ve yoğun bağımlılık Türkiye ekonomisi için bir zayıflık göstergesi olmaktadır.

İnsel ve Kayıkcı (2012) çalışmasında Türkiye'nin cari işlem açık sürdürülebilirliğini cari işlem açığının yapısı ve finanse edilebilmesi için gerekli ödemeler bilançosu kalemleriyle beraber makroekonomik esaslar temelinde değerlendirmiştir. Elde edilen bulgulara göre Türkiye'nin ileriki yıllarda cari işlem açıklarını arttırmaya devam edeceğini ve bu açıkların sürdürülebilirliğinin gittikçe zorlaşacağını belirtmiştir. Türkiye'de cari açık probleminin kalıcı olduğunu ifade eden yazar, üretim süreçlerinin yapısının, uzun dönemli planlama ve yatırım gerektiren firmaların teknoloji seviyelerinin değişmesinin zaman alan detaylar olduğunu ve dolayısıyla bu kronik sorunun çözümünün Türkiye adına kolay olmadığını da vurgulamıştır.

Hassan (2013), Malezya'nın cari açığının sürdürülebilirliğini 1980:Q1-2012:Q2 dönemi için Lee-Strazicich, Zivot-Andrews ve Lumsdaine-Papell yapısal kırılmalı birim

kök testleri kullanarak analiz etmiştir. Çalışmanın sonunda, Malezya'nın cari işlemler serisinin durağan olmadığını ve denge koşulunu sağlamadığını, bu yüzden cari açığın sürdürülemez olduğunu bulmuştur. Politika önerisi olarak ise tasarrufları üretime çevirecek yöntemlerin uygulanması gerektiğini ifade etmiştir.

Açıkgöz ve Akçağlayan (2014) dönemlerarası bütçe kısıtı yaklaşımı üzerinden değerlendirme yaptıkları çalışmalarında Türkiye'de cari işlem açıklarının sürdürülebilirliğini 1992:Q1-2011:Q3 dönemleri için çeyreklik veriler kullanılarak incelemiştir. Nedensellik ilişkisinin incelendiği test sonuçlarına göre ihracattan ithalata yönelik zayıf bir ilişki tespit edilmiştir. Bu sonuca göre Türkiye'de kronikleşen sorun cari açıkların zayıf formda sürdürülebilir olduğunu ifade ederek, ileriye yönelik tedbirler alınmasını tavsiye etmişlerdir.

Zakarya (2014), Batı Afrika Ekonomik ve Parasal Birliği (WAEMU) ülkelerinin 1980-2008 döneminde cari açıklarının sürdürülebilirliğini regresyon analizi yardımıyla sınamıştır. Analiz sonucunda bu ülkelerde ele alınan dönem için cari açığın dengeden uzaklaştığı sonucuna ulaşmış, bu yüzden devletlerin nihai tüketim harcaması yaparken dış borç/GSYH oranlarına dikkat edip buna göre harcama yapmaları gerektiğini belirtmiştir.

Akçayır ve Albeni (2016), 1992:M1-2015:M7 dönemi aylık verilerini kullanarak, Türkiye'de cari açığın sürdürülebilirliğini DOLS yöntemi kullanarak incelemiştir. Çalışmanın sonunda Türkiye'de cari açığın, artan risklerle birlikte zayıf formda sürdürülebilir olduğunu bulgusunu elde etmişlerdir.

Sahoo vd. (2016), gelişmekte olan ve yüksek büyüme oranları sahip Çin ve Hindistan için cari açığın uzun dönem sürdürülebilirliğini 1980-2014 dönemi yıllık verilerini kullanarak incelemiştir. Bayer-Hanck eşbütünleşme yönteminin kullanıldığı çalışmada, Çin'in cari açığının sürdürülebilir olduğunu, ancak Hindistan'ın cari açığının uzun dönemde sürdürülemez olduğunu ve bu ülkenin yüksek büyüme oranını korumak için ihracatını artırması gerektiği sonucuna ulaşmıştır.

Taştan ve Arıç (2016), BRICS ülkelerinden Brezilya, Hindistan ve Güney Afrika için cari açığın sürdürülebilirliğini her ülke için farklı dönemlerde parametrik olmayan birim kök yöntemleriyle analiz etmişler ve çalışmanın sonunda cari açığın Brezilya ve

Hindistan için sürdürülebilir olmadığını ancak Güney Afrika için sürdürülebilir olduğunu bulmuşlardır.

Ango ve Amba (2018), Batı Afrika Ülkeleri Ekonomik Topluluğu (ECOWAS) ülkelerinde cari açığın sürdürülebilirliğini 1975-2015 dönemi için Westerlund, Bayer-Hanck, Threshold ve Asymmetric Threshold panel eşbütünleşme yöntemleri kullanarak incelemiştir. ECOWAS ülkelerinde cari açığın genel olarak sürdürülebilir olduğunun tespit edildiği çalışmada, sürdürülebilirliğin esnek kur rejimi uygulayan ülkelere sabit kur rejimi uygulayan ülkelere kıyasla daha yüksek olduğu bulgusuna da ulaşılmıştır.

Shastri vd. (2018), Hindistan, Pakistan, Bangladeş, Sri Lanka ve Nepal (Güney Asya ülkeleri) için cari açığın sürdürülebilirliğini, 1985-2016 dönemi için panel veri analizi metotları kullanarak analiz etmişlerdir. GMFMOLS, GMDOLS ve CCEMG yöntemlerinin kullanıldığı çalışmada, paneli oluşturan ülkelere cari açığın zayıf formda sürdürülebilir olduğunu bulgusuna ulaşılmıştır.

3.2. Ekonometrik Analiz

Çalışmanın bu bölümünde cari açığın sürdürülebilirliği ekonometrik yöntemlerle test edilmiştir. Bu amaçla birim kök, eşbütünleşme, uzun dönem, kısa dönem ve nedensellik analizleri gerçekleştirilmiştir.

3.2.1. Veri Seti Ve Model

Bu çalışmada 2000:Q1-2018:Q4 dönemi verileri kullanılarak, model tahmini yapılmıştır. Bu modelde bağımlı değişken olarak ihracat (EX), bağımsız değişken olarak ithalat (IM) kullanılmıştır. Analize başlamadan önce ihracat ile ithalatı değişkenlerinin logaritmik dönüşümü yapılmış, endeks değeri olarak alınan milyon dolar bazlı veriler ortalama kur alınarak TL'ye dönüştürülmüştür. Mevsimsel etkiye sahip olan ihracat ve ithalat değişkenleri mevsimsellikten moving average yöntemi ile arındırılmıştır. Değişkenler Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS) web adreslerinden elde edilmiştir.

Buna göre tahmin edilecek model şu şekilde tanımlanmıştır:

$$EX = \beta_0 + \beta_1 IM + \beta_2 K_{2008} + u_t \quad (1)$$

3.2.2. Yöntem

Bu çalışmada, cari açığın sürdürülebilirliği ihracat ve ithalat verileri ile test edilmiştir. İlk olarak durağanlıkları sınamak için ADF ve PP birim kök testleri uygulanmıştır. Seriler farkta durağan olduğundan Engle-Granger (1987) eşbütünleşme testi yapılmıştır. Uzun ve kısa dönem analizleri DOLS yöntemi ile tahmin edilmiş ve sonuçlar raporlanmıştır. Seriler arasındaki nedensellik ilişkisi ise Todo-Yamamoto (1995) nedensellik testi ile incelenmiştir. Analizde kullanılan gecikme uzunluğu VAR yönteminden elde edilmiş olup, otokorelasyon ve değişen varyans sorunu içermemektedir. Tüm yöntemlerde aynı gecikme uzunluğu kullanılmıştır. Buda testlerin sonuçlarının tutarlı olduğunu ifade etmektedir. VAR yönteminden elde edilen gecikme uzunluğu sonuçları Tablo 4.1’de, otokorelasyon ile değişen varyans sonuçları Tablo 4.2’de sunulmuştur.

Tablo 3.1. Gecikme Uzunluğu Testi

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	4.098560	NA	0.000194	-0.034330	0.066868	0.005537
1	205.5258	377.6761	4.75e-07	-6.047681	-5.642891*	-5.888214*
2	217.0292	20.49040	4.40e-07	-6.125912	-5.417528	-5.846844
3	225.6141	14.48705	4.48e-07	-6.112940	-5.100964	-5.714272
4	233.1445	12.00154	4.73e-07	-6.067015	-4.751445	-5.548746
5	246.8714	20.59042	4.15e-07	-6.214732	-4.595570	-5.576862
6	253.2876	9.022692	4.60e-07	-6.133986	-4.211231	-5.376516
7	266.9502	17.93226*	4.11e-07*	-6.279695*	-4.053347	-5.402624
8	272.8959	7.246261	4.72e-07	-6.184246	-3.654305	-5.187575
9	280.4842	8.536890	5.23e-07	-6.140132	-3.306598	-5.023860
10	290.2633	10.08467	5.51e-07	-6.164478	-3.027351	-4.928605
11	296.5245	5.869878	6.62e-07	-6.078891	-2.638171	-4.723417
12	299.0522	2.132744	9.18e-07	-5.876631	-2.132318	-4.401557

TA

Tablo 4.1’deki sonuçlara göre, LR, FPE ve AIC testleri optimum gecikme uzunluğunu 7 olarak verilmiştir. SC ve HQ testleri ise 1 olarak bulmasına karşın, üç testin bulduğu sonuç optimum gecikme uzunluğu olarak seçilmiştir.

Tablo 3.2. Otokorelasyon ve Değişen Varyans Testi

Lags	LM-Stat	Prob
1	11.29037	0.2563
2	11.93415	0.2170
3	11.00259	0.2755
4	3.127004	0.9590
5	13.80060	0.1296
6	5.364950	0.8014
7	13.64560	0.1355
8	7.025724	0.6344
9	7.781473	0.5563
10	9.066458	0.4312
11	4.966016	0.8373
12	3.196817	0.9560

Değişen Varyans		
Chi-sq	Df	Prob.
186.7231	210	0.8745

Hem otokorelasyon hem de değişen varyans test sonuçlarına ait olasılık değerlerinin tamamı 0.05'ten büyük olduğu için analizlerde otokorelasyon ve değişen varyans sorunlarının olmadığına karar verilmiştir.

3.2.3. Birim-Kök Testleri

Birim kök testleri, serilerin durağanlığının test edilmesi ile ortaya çıkmaktadır. Serilerin durağanlaşması demek serinin beklenen değer dolaylarında çıkması, beklenen değer doğrusunu sıklıkla kesmesidir. Birim kök testlerinde serinin önceki dönemden ne kadar etkilendiği analiz edilmektedir. Durağan olmayan serilerde önceki dönem şokları ekonomide geçici olsa bile seride bir sonraki döneme aktarılır ve kalıcı bir hal alır. Bu şekilde sahte regresyon sorunu dediğimiz problem ortaya çıkabilir. Durağan olmayan seriyi durağan hale getirmek için fark alma işlemi gerçekleştirilir.

ADF (Augmented) Genişletilmiş Dickey-Fuller Birim Kök Testi;

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + u_t \quad (\text{Sabitli ve trendsiz model}) \quad (2)$$

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \delta Y_{t-1} + u_t \quad (\text{Sabitli ve trendsiz model}) \quad (3)$$

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 t + \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^m \alpha_i \Delta Y_{t-i} + u_t \quad (\text{Sabitli ve trendli model}) \quad (4)$$

H0: $\delta = 0$ seri durağan değildir (yani seride birim kök vardır)

H1: $\delta \neq 0$ seri durağandır (yani seride birim kök yoktur)

ADF otokorelasyon sorunu olan bir serinin gecikmeli değerlerinin eklenerek genişletilmesidir.

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 t + \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^m \alpha_i \Delta Y_{t-i} + u_t \quad (5)$$

Bu seride m en yüksek gecikme uzunluğu olup AIC ve SIC kriterinin en küçük olduğu değer olarak belirlenmektedir.

ADF testinde veriler yeterli ise AIC, veriler az olduğunda gecikme uzunluğunu düşük tutmak için SIC kriterleri uygulanır.

Philips Perron (1988);

ADF'den daha kuvvetli olarak kabul edilen Philips Perron testinde Moving Average yani Hareketli Ortalama süreci kullanılmaktadır.

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \delta Y_{t-1} + \beta_1(t-T/2) + u_t \quad (6)$$

Seride gözlem sayısı T yi ifade etmektedir.

Philips-Perron testinde ortaya atılan hipotez ADF testinde yapılan hipotez ile birebirdir. Yani;

H0: $\delta = 0$ seri durağan değildir

H1: $\delta \neq 0$ seri durağandır

H0 reddedilmekte serinin durağan olduğuna karar verilmektedir.

Bu çalışmada serilerin durağanlığı ADF ve PP birim kök testleri ile analiz edilmekte ve sonuçlar Tablo 4.3 ve Tablo 4.4'te gösterilmektedir.

Tablo 3.3. ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	ADF Test İstatistiği	Kritik Değerler		
		%1	%5	%10
<i>EXSA</i>	-2.03[7]	-3.52	-2.90	-2.58
$\Delta EXSA$	-7.65***[7]	-3.52	-2.90	-2.58
<i>IMSA</i>	-2.12[7]	-3.52	-2.90	-2.58
$\Delta IMSA$	-7.28***[7]	-3.52	-2.90	-2.58

Not: Köşeli parantez içindeki değerler Akaike bilgi kriterine (Akaike information criterion AIC) göre belirlenmiş gecikme uzunluğunu göstermektedir. Δ sembolü ise değişkenlerin farkının alındığını göstermektedir. İhracat ve ithalat değişkenleri için sabitli model kullanılmıştır. *** %1 anlamlılık düzeyinde durağanlığı ifade eder.

Tablo 3.4. PP birim kök testi sonuçları

Değişkenler	PP Test İstatistiği	Kritik Değerler		
		%1	%5	%10
<i>EXSA</i>	-2.06[7]	-3.52	-2.90	-2.58
$\Delta EXSA$	-7.64***[7]	-3.52	-2.90	-2.58
<i>IMSA</i>	-2.55[7]	-3.52	-2.90	-2.58
$\Delta IMSA$	-7.20***[7]	-3.52	-2.90	-2.58

Not: Köşeli parantez içindeki değerler Newey-West Bandwidth bilgi ölçütüne göre belirlenmiş gecikme uzunluğunu göstermektedir. Δ sembolü ise değişkenlerin farkının alındığını göstermektedir. Düzey değerleri için sabitli ve trendli regresyon denklemi kullanılmış olup, farkı alınmış serilerde ise sabitli terim ve trendli olmayan regresyon denklemi kullanılmıştır. ***; %1 anlamlılık düzeyinde durağanlığı ifade eder.

Tablo 4.3 ve 4.4 incelendiğinde serilerin düzey değerinde durağan olmadıkları, birinci farkı alındığında durağan oldukları görülmektedir. Yapılan iki farklı birim kök testinin birbirini desteklediği görülmekle birlikte eşbütünleşmenin yapılma koşulunu da sağlamaktadır.

3.2.4. Eşbütünleşme Analizi

Durağan olmayan serilerin farklarının alınarak durağan hale getirme çalışmaları uzun dönemde sağlıklı sonuçlar vermemekte, serinin karakteristik özelliklerini bozabilmektedir. Buna ilk çözüm Engle ve Granger (1987) tarafından ortaya konmuştur. Seriler durağan olmasa bile doğrusal bir bileşimlerinin olabileceğine ve ekonometrik olarak ölçülebileceğini öne sürmüşlerdir.

Engle-Granger yönteminin en önemli özelliği durağan olmayan serilerin trendlerinin birbirlerine benzemesi ve aynı fark düzeyinde durağan hale gelmeleri gerekmektedir. Bu

şekilde eşbütünleşmelerini zorunlu kılmakta, birbirlerine bağımlı şekilde hareket etmelerini sağlamaktadır.

Seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi Engle-Granger (1987) yöntemi ile analiz edilmiş ve sonuçlar Tablo 4.5'te sunulmuştur.

Tablo 3.5. Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Modeller	ADF_{hes}	ADF_{tab}	CRDW_{hes}	CRDW_{tab}	KARAR
<i>Model 1</i>	-2.86*	-2.84	1.61***	0.511	Eşbütünleşme Var

Not: * ve *** sırasıyla %10 ve %1 anlamlılık düzeyine sahip kritik değerleri göstermektedir

Tablo 4.5'teki sonuçlara göre modelde eşbütünleşmenin varlığına karar verilmiştir. Modelde araştırılan bu değişkenler arasında ve bulunan veriler sonucunda ülkemizde ithalat ve ihracat arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu görülmekte ve yapılan ithalatı arttırıcı etkenlerin yani ara mal ve sermaye malı ithalatı, ihracat üzerinde olumlu etkisi olduğu eşbütünleşme analizi ile görülmektedir. Ülkemizde belirlenen dönemlerde cari açığın düşük düzeyde sürdürülebilir olduğu kanısını destekler niteliktedir. İki değişken arasında bulunan eşbütünleşme ile uzun dönem ve kısa dönem analizlerinin yapılmasına karar verilmiştir.

3.2.5. Uzun Dönem Analizi

Uzun dönem analizleri, DOLS yöntemi kullanılarak, serilerin düzey değerleriyle analiz edilmiş ve elde edilen sonuçlar Tablo 4.6'da sunulmuştur. Bununla birlikte Türkiye ekonomisini yakından ilgilendiren ve 2008 ekonomik krizleri kukla değişkenler olarak analize dâhil edilmiştir.

Tablo 3.6. Uzun Dönem Analizi Sonuçları

	İhracat (Model)
<i>Sabit Terim</i>	-0.14 [-0.59]
<i>İthalat</i>	0.98*** [44.22]
<i>K₂₀₀₈</i>	0.092* [2.34]
<i>R²</i>	0.98
<i>SSR</i>	0.993
<i>JB</i>	2.07 (0.35)

Not: köşeli parantez içindeki değerler ilgili parametrelerin t testi sonuçlarını ifade etmektedir. Normal parantez içindeki değerler ise Jarque-Bera (JB) normallik testi olasılık değerini göstermekte olup, bu değer %1, %5 ve %10 değerlerinden büyük olması ilgili modelin kalıntılarının normal dağılıma sahip olduğunu göstermektedir. SSR: Sum Squared Residual olup modelin hata terimlerinin kareleri toplamını göstermektedir. Bu değer küçük olması, modelin başarısının yüksekliğine işaret etmektedir. DOLS tahminlerinde değişen varyans ve otokorelasyon sorunları Newey West yardımıyla giderilmeye çalışılmaktadır. ***, * sırasıyla %1 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 4.6'daki sonuçlar değerlendirildiğinde, Model 1'de ithalat %1 oranında arttığında, ihracatın %0.98 oranında arttığı, aldığımız döviz tutarının ülkeden çıkan döviz tutarından daha fazla olması durumu cari açığı azaltan etki göstermektedir. Fakat bu durum uzun dönemde 2008 ekonomik krizinin etkisi ile halkın lüks tüketim talebini azaltması sonucu ortaya çıkar.

3.2.6. Kısa Dönem Analizi

Kısa dönem analizi, serilerin farkı alınarak durağanlaştırılmış ve uzun dönem analizlerden elde edilen hata terimleri serilerinin bir dönem gecikmelileri (ECTt-1) kullanılarak yapılmıştır. Burada kullanılan model;

$$\Delta EX_t = \beta_0 + \beta_1 \Delta IM_t + \beta_2 k2008 + \beta_3 ECT_{t-1} + u_t \quad (7)$$

Bu modellerde ECT'nin (Hata Düzeltme Terimi: Error Correction Term) katsayısının negatif ve istatistiki olarak anlamlı olması beklenir. Bu durumda uzun dönemde birlikte hareket eden (eşbütünleşik olan) seriler arasında meydana gelen sapmaların kısa dönemde ortadan kalktığı ve serilerin tekrar uzun dönem denge değerine geldiği, yani modellerin hata düzeltme mekanizmalarının çalıştığı kabul edilir. Bu çalışmada kısa dönem analizleri hata düzeltme modeli çevresinde yapılmış ve elde edilen bulgular Tablo 4.7'de sunulmuştur.

Tablo 3.7. Kısa Dönem Analizi Sonuçları

	İhracat (Model 1)
<i>Sabit</i>	0.0172
<i>Terim</i>	[1.85]
<i>İthalat</i>	0.77*
	[6.02]
<i>ECT_{t-1}</i>	-0.27***
	[-2.54]
<i>R²</i>	0.53
<i>SSR</i>	0.311
<i>JB</i>	17.66
	(0.14)
<i>K₂₀₀₈</i>	0.016
	[-0.31]

Not: köşeli parantez içindeki değerler ilgili parametrelerin t testi sonuçlarını ifade etmektedir. Normal parantez içindeki değerler ise Jarque-Bera (JB) normallik testi olasılık değerini göstermekte olup, bu değer 0.05'ten büyük olması ilgili modelin kalıntılarının normal dağılıma sahip olduğunu göstermektedir. SSR: Sum Squared Residual olup modelin hata terimlerinin kareleri toplamını göstermektedir. Bu değer küçük olması, modelin başarısının yüksekliğine işaret etmektedir. DOLS tahminlerinde değişen varyans ve otokorelasyon sorunları Newey West yardımıyla giderilmeye çalışılmaktadır. *,** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 4.7'deki sonuçlar değerlendirildiğinde, tüm modelde de hata düzeltme terimlerinin katsayılarının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Böylece hata düzeltme mekanizmalarının çalıştığı söylenebilir. Kısa dönemde meydana gelen sapmalar 3 dönem sonra yakınsamaktadır. Bu durumda uzun dönemde birlikte hareket eden seriler arasında meydana gelen sapmalar kısa dönemde ortadan kalkmakta ve seriler tekrar uzun dönemde denge değerine gelmektedir. Bu sonuç, uzun dönem analizlerinin güvenilirliğine de bir kanıt teşkil etmektedir.

3.2.7. Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi

Toda-Yamamoto nedensellik analizini Granger nedensellik analizinden ayıran özelliği serilerin durağan hale getirilmesi zorunluluğunun bulunmamasıdır. Böylece Granger nedensellik analizinde meydana gelen veri kaybı da önlenmiş olmaktadır. Seriler aynı doğrultuda olmak zorunda değildir ve eşbütünleşme aranmamaktadır. Bu sebeple daha kesin sonuçlar elde edilebileceği savunulmaktadır (Çil, 2006). Seriler arasındaki nedensellik ilişkisi Toda-Yamamoto (1995) testi ile incelenmiş ve elde edilen sonuçlar Tablo 4.8'de sunulmuştur.

Tablo 3.8. Toda-Yamamoto Nedensellik Sonuçları

Nedenselliğin Yönü	Chi-sq	df	Olasılık Değeri	Karar
<i>IMSA</i> → <i>EXSA</i>	18.28	7	0.0108	-İthalattan ihracata nedensellik vardır.
<i>EXSA</i> → <i>IMSA</i>	27.95		0.0002	-İhracattan ithalata nedensellik vardır.

Tablo 4.8'teki sonuçlara göre; ithalattan, ihracata doğru ve ihracattan ithalata doğru çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin var olduğu görülmektedir. İlk olarak ithalattan ihracata nedenselliği ele alacak olursak; artan ithalat ile birlikte, ülkeye giren yabancı ürünlerle ilgili yerli sektörlerin rekabet gücünün artırılmasına ve bunun yanı sıra ithal edilen hammadde veya ara ürünlerin(yarı mamul) işlenip yurtdışına mamul olarak ihraç edilmesine olanak sağlanacak ve bu durumda ekonomi üzerinde bir canlanmaya yol açarak ihracat üzerinde olumlu bir sonuç doğuracaktır.

İhracattan ithalata doğru nedenselliği ele aldığımızda ihracat düzeyinin yüksek olmasıyla beraber ülkeye döviz girişi sağlanacaktır. İhracat sonucu ülkeye giren döviz miktarıyla birlikte artan döviz gelinine oranla ithalat üzerinde artış gözlenecektir. Oysa Türkiye'de bu değişkenler arasında ilişki olduğu kabul edilmekte ve TCMB raporlarında buna sık sık vurgu yapılmaktadır. Bu nedenle, çalışmada ihracat ile ithalat arasındaki ilişkileri tam olarak ortaya koyabilmek için, Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik testi rapor edilmiştir.

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışmada, Türkiye'deki cari işlemler açığının sürdürülebilir olup olmadığı eşbütünleşme yöntemi yardımıyla, 2000:Q1-2018:Q4 dönemi 3 aylık verileri kullanılarak araştırılmıştır. Bu amaçla Türkiye'nin ithalat ve ihracat serileri analiz edilmiş ve analiz dönemi 2008 krizini de kapsadığı için, bu krizi temsil eden bir kukla değişken analize dâhil edilmiştir.

Çalışmada öncelikle serilerin durağan düzeyleri belirlenmiştir. Durağanlık düzeylerini belirlemek amacıyla ele alınan her iki seriye de ADF ve PP birim kök testleri uygulanmış ve testlerin sonucunda her iki serinin de düzey değerlerinde durağan olmadığı, ancak birinci farkları alındığında durağanlaştığı, yani serilerin $I(1)$ olduğu görülmüştür. Düzey değerlerinde durağan olmayan serilerle yapılacak analizler sahte regresyon sorununa yol açacağı için serilere eşbütünleşme testi uygulanmıştır.

Seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı, Engle-Granger eşbütünleşme testi aracılığıyla kontrol edilmiştir. Bu test sonucunda iki seri arasında eşbütünleşme olduğu bulgusu elde edilmiş, dolayısıyla serilerin düzey değerleriyle yapılacak analizin sahte regresyon problemine sebep olmayacağına karar verilmiştir.

Uzun dönem analizi Dinamik En Küçük Kareler (DOLS) yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Analiz sonucunda ithalattaki %1'lik artışın ihracatı %0.98 oranında artıracığı bulgusuna ulaşılmıştır. Buna göre, Türkiye'de ithalattaki artış ihracatı da artırmaktadır ancak ihracattaki bu artış ithalattan daha azdır. Yani bu sonuç, ithalat ile ihracat arasında uzun dönemde bir fark oluşacağını, ancak bu farkın %2 gibi küçük bir oranda olacağını ifade etmektedir.

Kısa dönem analizi sonucunda, hata düzeltme katsayısı negatif ve istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. -0.27 olarak bulunan bu katsayı, ithalat ve ihracat serileri arasında meydana gelecek sapmaların uzun vadede dengeye geldiğini, dengeye gelme süresinin ise 3 ile 4 dönem arasında olduğu anlamına gelmektedir.

Nedensellik analizi Toda-Yamamoto nedensellik testi ile gerçekleştirilmiş ve her iki serinin birbirinin nedenseli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç, bu iki serinin birbirlerinin geçmiş değerlerinden etkilendiği anlamına gelmekte ve bu serilerle yapılan analizlerin güvenilirliğini ve geçerliliğini ortaya koymaktadır.

Analizlerden elde edilen bulgulara göre, Türkiye’de cari açık sürdürülebilirdir. Cari açığın birincil nedeni olan dış ticaret açığı, yani ithalatın ihracattan fazla oluşu, Türkiye için bir sorun teşkil etmekte, ancak bu iki değişken arasındaki farkın 2% gibi düşük bir seviyede olması bu sorunun etkisini azaltmakta ve cari açığı sürdürülebilir yapmaktadır.

Türkiye’de ithalat ve ihracat yapısı ele alındığında, üretim için yapılan hammadde ve ara malı ithalatından daha çok tüketme eğiliminde bir yapıya sahip olmasından dolayı ülkeye giren döviz ve ülkeden çıkan döviz miktarı arasında fark oluşmaktadır. Bu yüzden ülke içerisinde döviz dengesi sağlanamamakta, bu da cari açığa yol açıp ülke için sorun teşkil etmektedir. Bu ülkenin ithalata bağımlı olduğunu göstermekle beraber ekonomik büyümeyi de olumsuz yönde etkilemektedir. Bu olumsuzluğu önlemek için ara mallar üreten sektörlerin gelişimini destekleyecek teşviklerde bulunmalı ve bazı yaptırımlar ile diğer ülkelerdeki firmalarla rekabete girebilmesi için ara malı üreten sektörleri koruyucu bir politika izlenmelidir.

Ara malı üreten firmaların diğer ülkelerdeki firmalarla rekabet düzeyine geldiğinde ülke ihracatına olumlu etki sağlayarak kaliteli mallar üretilmesine dış firmalarla rekabet edilebilirliği arttırmaya ve ülkeye döviz girişi olmasını sağlayarak cari açık üzerinde ekonomiye katkısı olacaktır.

Cari açığın sürekli olarak artış göstermesi durumu Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ile daha da desteklenmiştir. Değer kazanan ulusal paranın ithalatı artırıcı etkisi dış ticaret dengesinde ihracatı olumsuz yönde etkileyip açığın sürekli olarak artmasına sebep olmuştur. Türkiye’de cari açığın artmasındaki en temel neden dış ticaret açığıdır. İthalat ve ihracat arasındaki yapılan analizler sonucunda Eş-bütünleşme katsayısının 0.86 oluşu (1’den küçük olması), ihracatın az da olsa belli bir kısmının ithalatı karşıladığı söylenebilir. Böylelikle oluşan sürekli açığın düşük seviyede sürdürülebilir olduğu anlaşılmaktadır.

Kriz dönemlerinde meydana gelen durgunluk, cari açık artış hızında azalma gösterirken bir yandan da ithalatın azalış göstermesi sebebi ile yabancı sermayenin ülkeden çekilmesi durumu dış borç yükünü artırır. Cari açığı kapatabilmek adına alınan dış borçlar kamu yatırımları ve bütçe finansmanında kısa vadede olumlu sonuçlar gösterse de uzun vadede cari açık adına önü alınmaz sorun haline gelecektir.

Dış ticaret açığı düşürülüp ithalatı azaltıcı, ihracatı artırıcı tedbirler, buna yönelik üretimi koruyucu politikalar, ithal edilen malların ülke içinde üretilmesi, geliştirilmesi

gereken AR-GE çalışmaları hızlandırılmalı daha kapsamlı hale getirilmeli ve böylece cari açığın sürdürülebilirliği artırılmalıdır. Doğrudan sermaye yatırımlarını ülkeye çekmeli güvenilir ve istikrarlı ekonomi ile kısa vadeli yatırımlar kontrol altına alınmalıdır.

Tasarrufların yetersizliği sonucu ülkede dış borç ile yapılan yatırımların ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkisi bulunmaktadır. Borcu yüksek olan ülkenin kredi notu da düşük olacağından yabancı yatırımcılar için borcu olan ülkede yatırım yapmak büyük bir risk oluşturacaktır. Bunun gibi ekonomik etkileri düzene sokmak cari açığın sürdürülebilirliği bakımından önem taşımaktadır. Ülke ekonomisine uygun vergi politikaları uygulayarak dış kaynaklar sonucu oluşan, borca bağımlılığı azaltarak cari açığın sürdürülmesi sağlanmalıdır.

Türkiye de döviz kurunun düşük, faizlerin ise yüksek oluşu cari açığın artmasına sebep olduğundan faizlerin düşük, kurun ise yüksek tutulması gerekmektedir. Kurun düşük olması ile ülke içindeki malların fiyatlarında artışa neden olur. Yurtdışı mallarının fiyatları azalır. Böylece ithalat artar ihracat geliri azalır. Özellikle Türkiye teknoloji ve enerji bakımından dışa oldukça bağımlıdır. İhracatı ithalatını karşılamamaktadır. Bu sebeple kendine yetecek enerjiyi üretebilmesi gerekmektedir.

Devletin geliştireceği önleyici politikaların yanında, cari açık noktasında özel sektöre de ciddi görev ve sorumluluklar düşmektedir. Kur, faiz ve vergiler gibi devlet politikalarından önemli ölçüde etkilenen değişkenler dışında, özel sektörün de verimlilik ve üretim kapasitesi gibi noktalarda sorumluluk alması gerekmektedir.

İthalatçı firmalar, nihai ürün ithalatının yanında aramalı ithalatı da yapmalıdır. Çünkü aramalı ithalatı, özellikle yüksek katma değerle birleştiğinde, ihracata çok büyük etki yapmaktadır. Döviz vererek ülkeye sokular malların, yurtiçinde ve yerli firmalar tarafından işlenip yüksek katma değerli bir hale getirilmesi, ülkenin ihracatına pozitif etki yapacak ve cari açığın sürdürülebilirliğini artıracaktır.

Günümüz dünyasında kullanılan ileri teknoloji ve otomasyon sistemlerinin kullanılması, üretimi hem hızlandırmakta hem de daha verimli yapmaktadır. Bu sebeple üretici firmaların ileri teknoloji ve yazılım içeren üretim araçlarını kullanması gerekmektedir. İlk etapta bu araçların üretilmesi için gerekli AR-GE yatırımlarını yapmak, kar amacı güden özel sektör firmaları için çok maliyetli olacaktır. Ancak bu teknik donanıma sahip yabancı firmalarla yapılacak işbirliği ve ortaklıklar, ileri teknoloji makine

ve teçhizatın ülkeye getirilmesi açısından son derece önemlidir. Yerli firmaların yabancı firmalarla yaptıkları anlaşmaları know-how ile ilişkilendirerek yapması ve bu firmaların bünyelerinde çalıştırdıkları mühendis ve teknik elemanları ileri teknoloji makine ve teçhizat üretimi için gerekli eğitimi almaya zorlamaları ve teşvik etmeleri gerekmektedir. Yine yerli firmaların, belirli miktarda AR-GE harcaması yapmaktan kaçınmamları ve hatta kısa vadede kar getiren ticari faaliyetler yerine uzun vadede kar getiren üretim araçları üretimi konusuna sermaye ayırmaları hem firmaların hem de ülkenin kalkınmasında önemli bir rol oynayacaktır.

Bilgisayar destekli üretim hatlarının kurulması da yine yüksek katma değerli üretime büyük katkı sağlayacaktır. Başlangıçta büyük yatırımlar (sabit maliyet) gerektiren bilgisayar ve yazılım destekli otomatik üretim hatları, bir kez kurulduktan sonra uzun süreler boyunca bakım maliyetleri dışında herhangi bir maliyet unsuru oluşturmamaktadır. Dolayısıyla minimum değişken maliyetler ve yüksek verimlilikle üretim yapmak, ihracatçı firmalar için çok avantajlı olacaktır. Aynı zamanda ülkenin cari açığının sürdürülebilirliğine de katkı sağlayacaktır.

Özel sektörün yukarıda bahsedilen ilerlemeleri kaydedebilmesi için devlet teşvikleri de önemlidir. İleri teknoloji üretim yapan firmalar için vergi indirimleri, yapılan AR-GE harcamaları için teşvikler, AR-GE alanında istihdam edilecek mühendis ve teknik elemanlar için firmalara ödenecek primler gibi pek çok politika ile devlet, özel sektörün yüksek katma değerli ürün üretmesine ve ihracatı artırmasına destek olmalıdır.

Sonuç olarak cari açığın sürdürülebilir olduğu konusunda en belirleyici etken ithal malları içinde, kullanıma hazır, nihai tüketim mallarının azınlıkta olmasıdır. Yani, ithal edilen malların üretim ve yatırıma yönelik olması, aramalı niteliğini taşıması ve bu malların işlenerek yüksek katma değerle ihraç edilen mallara dönüştürülmesi gerekmektedir. Türkiye’de yapılan ithalatın da ihracata yönelik olduğu, ithalat ve ihracat arasında oluşan küçük açığa rağmen ekonomide dengesizliğe yol açmadığını ve dolayısıyla uzun vadede oluşan cari açığın sürdürülebilir olduğu söylenebilir. Ancak yine de, cari açığın sürdürülebilirliğinden daha önemli bir hedef olarak, açığın kapatılması ve cari fazla veren bir ülke konumuna gelmek tercih edilmelidir. Çünkü bu şekilde, Türkiye’nin büyüme ve kalkınması daha sağlam ve uzun ömürlü olabilir.

5. KAYNAKLAR

- Açıkgöz, Ş. ve Akçağlayan, A. (2014). Türkiye’de Cari İşlemler Açığının Sürdürülebilirliği, Ege Akademik Bakış. 14(1), 83-97.
- Akçayır, Ö. ve Albeni, M. (2016). Türkiye’de Kronikleşen Cari Açıkların Sürdürülebilirlik Analizi. Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, 4(3), 35-62.
- Akdoğu, S. K., (2012) Türkiye’de Mali Serbestleşme Süreci Ve Krizlerin Kısa Bir Özeti. Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14(2), 189-208.
- Alagöz, M., Işık, N. ve Delice, G. (2006), Finansal Krizler İçin Erken Uyarı Sinyali Olarak Cari Hesap Göstergeleri, Seyidoğlu, H. ve Yıldız, R. (Editörler), Ekonomik Kriz Öncesi Erken Uyarı Sistemleri, Arıkan Yayınları, Şubat.
- Ango, S. & Amba, M.. (2018). Current Account Sustainability in ECOWAS Sub-Regional Blocs: A Double Cointegration Investigation. SSRN Electronic Journal. 10.2139/Ssrn.3157539.
- Aristovnin, A. (2006). Current Account Deficit Sustainability in Selected Transition Economies. Proceedings of Rijeka School of Economics, 24(1), 81-102.
- Ataç, B. (2002). Maliye Politikası. (6. Baskı). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Vakfı Yayınları.
- Atık, H. (2006). Kriz Erken Uyarı Sinyalleri Olarak Dış Ticaret Hareketleri. H. Seyidoğlu ve Yıldız R. (Editörler), Ekonomik Kriz Öncesi Erken Uyarı Sistemleri Makale Derlemesi (331-346). İstanbul: Arıkan Basım Yayım Dağıtım.
- Aydemir, C. ve Güneş, H. H. (2006). Merkantilizmin Ortaya Çıkışı. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 5(15), 136-158.
- Aydoğuş, İ. ve Öztürkler, H. (2006). Türkiye’de Cari İşlemler Açığı Sorununun Analizi, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Baharumshah, A.Z., Lau, E. & Fountas, S. (2003). On The Sustainability Of Current Account Deficits: Evidence From Four Asean Countries. Journal Of Asian Economics, 14, 465–487.
- Berber, M., Bocutoğlu, E. ve Çelik, K. (2006) Makro İktisada Giriş Genişletilmiş 4.Baskı. Trabzon. Derya Kitabevi Yayınları.
- Berke, B. (2009). Türkiye’de Cari Açığın Sürdürülebilirliği: Parçalı Eşbütünleşme Analizi, Akdeniz Üniversitesi İİBF Dergisi, 9(18), 117-145.
- Çakmak, U ve Varlık, C. (2007). Türkiye Ekonomisinde Cari İşlemler Açığının Sürdürülebilirliği: Meksika Örneği Bağlamında Bir Değerlendirme. İşletme ve Finans Dergisi, 259(22), 114-135.

- Çelebi, I. (2001). Dışa Açık Büyüme ve Türkiye, İstanbul: E Yayınevi.
- Çolak, Ö. F. (2001). Finansal Piyasalar ve Para Politikası. (3.Baskı), Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Dikkaya, M. (2001). Farklı Döviz Kuru Sistemlerinde Para ve Maliye Politikaları Analizi ve Optimum Para Alanları. 2001. [Http://Www.LiberalDtd.Org.Tr/Dergiler/Ldsay16/1613htm](http://www.LiberalDtd.Org.Tr/Dergiler/Ldsay16/1613htm).
- Doğukanlı, H. (2001). Uluslar Arası Finans. Adana. Nobel Kitabevi.
- Duman, Y. K. (2017). Türkiye’de Cari İşlemler Dengesi ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki. Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2(4), 231-244.
- Edwards, S. (2005). Is The U.S. Current Account Deficit Sustainable? If Not, How Costly is Adjustment Likely To Be?, Brookings Papers on Economic Activity, Economic Studies Program, The Brookings Institution, 36(1), 211-288
- Eroğlu, Ö. (2002). Türkiye Ekonomisi, Isparta: Bilim Kitabevi.
- Göçer, İ. (2011). Türkiye Ödemeler Bilançosu Dengesinin Sürdürülebilirliği: Sınır Testi Yaklaşımı. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 29, 263-273.
- Gökçe, D. (1993). The Political Economy of Financial Liberazation in Turkey, Proceedings of A Conference Held in Washington, USA, Ankara: Tcmb Yayını.
- Gür, E. T. (2003). Kredi Kanalıının Etkin Çalışması ve Türkiye Uygulaması, TCMB Bankacılık ve Finansal Kuruluşlar Genel Müdürlüğü, Uzmanlık Yeterlilik Tezi, Ankara.
- Hakkio, G. S. & Rush, M. (1991). Is The Budget Deficit “Too Large”? Economic Inquiry, 29, 429-445.
- Hatipoğlu, Z. ve Aysan, M. (1994). Türkiye Ekonomisinde 1994 Bunalımı, İstanbul: Beta Yayınevi.
- Hassan, A. F. M. K. (2013). Is Malaysia’s Current Account Balance Sustainable? Evidence From Inter-Temporal Solvency Model. International Journal of Business and Society, 14(2), 207-220.
- Hepaktan, C. E. (2009). Türkiye’nin Marshall-Lerner Koşuluna İlişkin Parçalı Eşbütünlüşme Analizi. Yönetim ve Ekonomi, 16(1), 39-55.
- IMF (2013). Sixth Edition of The IMF's Balance of Payments And International Investment Position Manual (BPM6), International Monetary Fund.
- İnsel, A. ve Kayıkçı, F. (2012). Evaluation of Sustainability of Current Account Deficits in Turkey. Modern Economy, 3, 43-50.
- Jordan, A. & Stanford, S. (2006). A Derivation of The Optimal Current Account Balance For Barbados, Jamaica And Trinidad And Tobago. Applied Econometrics And International Development, 6(1), 147-164.

- Karabıçak, M. (2003). Türkiye’de Ekonomik İstikrarsızlığın Tarihsel Gelişim Süreci, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 5(2), 49-65.
- Karagöl, V. ve Erdoğan, M. (2016). Cari Açığın Belirleyicilerine Yönelik Bir Zaman Serisi Analizi: Türkiye Örneği. Sakarya İktisat Dergisi. 5(2), 31-56.
- Karakayalı, H. (2003) Türkiye Ekonomisinin Yapısal Değişimi, İzmir: Güleç Matbaası.
- Karataş, M. (2000). 1990 Sonrası Türkiye’de Uygulanan Para Programları. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 3(4), 143-144.
- Karatay, P. (2008). Cari Açıklar ve Sürdürülebilirliği. Mevzuat Dergisi, 124(11), 1-9.
- Karlık, R. (1995). Türkiye Ekonomisi-Tarihsel Gelişim-Yapısal Değişim. (2. Baskı). İstanbul: Beta Basım.
- Karlık, R. (2002). Uluslararası Ekonomi, Teori ve Politika. (6. Baskı). Kırklareli: Beta Basım Yayın Dağıtım.
- Karlık, R. (2005). Cumhuriyetin İlanından Günümüze Türkiye Ekonomisinde Yapısal Dönüşüm, (10. Baskı), İstanbul: Beta Basım Yayın.
- Karlık, R. (2009). Uluslararası Ekonomi: Teori-Politika. (9. baskı). İstanbul: Beta Basım Yayın.
- Kaufmann, S., Scharler, J. & Winckler, G. (2002). The Austrian Current Account Deficit: Driven By Twin Deficits or By Intertemporal Expenditure Allocation?. Empirical Economics, 27(3), 529-542.
- Kaya, M. (2016). Türkiye’de Cari Açık Sorunu ve Nedenleri. Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 6(10), 51-75.
- Kepenek, Y. (2012). Türkiye Ekonomisi, (17. Baskı), İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Kim B. H., Min H. G., Hwang Y. S. & McDonald J. A. (2009). Are Asian Countries’ Current Accounts Sustainable? Deficits, Even When Associated With High Investment, Are Not Costless. Journal of Policy Modeling, 31, 163–179.
- Kundak, S. (2015). Türkiye’de İmalat Sanayinin İthalata Bağımlılığının Analizi, Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Küçükücü, M. (2012). Türkiye’de Bütçe Dengesi ve Cari İşlemler Dengesi Arasındaki İlişki: 1998-2011 Dönemine Ait Ampirik Bir Uygulama. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı.
- Mann, C. L. (2004). The US Current Account, New Economy Services, And Implications For Sustainability. Review of International Economics, 12(2), 262–276.
- Milesi-Ferretti, G. M. & Razin, A. (1996). Sustainability of Persistent Current Account Deficits. Nber Working Papers No. 5467.

- Obsfeld, M. (2001). International Macroeconomics: Beyond The Mundell Fleming Model. IMF Staff Papers, 47, Special Issue, 1-39.
- Özcan, H. A. (1998). Dünden Bugüne Dış Ticaretimizdeki Gelişmeler, Dış Ticaret Dergisi, Özel Sayı, 41-76.
- Özçam, M. (2004) Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Türkiye, Sermaye Piyasası Araştırma Raporu, 03.08.2018, <https://www.spk.gov.tr/SiteApps/Yayin/YayinGoster/945>.
- Öztürk, G. (2013). 2000 Yılı Sonrası Türkiye'nin Cari Açık Sorunu. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı, Uluslararası Ticaret Ve Para Yönetimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- Öztürk, İ. Ve Karbuz, S., (Editörler), (2006). Türkiye'nin Enerji Ekonomisi ve Petrolün Geleceği, Araştırma Raporları: 49, MÜSİAD.
- Paya, M. (1998). Para Teorisi ve Para Politikası. (2.Baskı). İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Peker, O. (2009). Türkiye'deki Cari Açık Sürdürülebilir Mi? Ekonometrik Bir Analiz, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 17(1), 164-174.
- Polat, H. (2011). Türkiye Ekonomisinde İmalat Sanayi. Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 1(2), 24-39.
- Raybaudi, M., Sola, M. & Spagnolo F. (2004). Red Signals: Current Account Deficits And Sustainability. Economics Letters, 84, 217-223.
- Roubini, N. & Wachtel, P. (1998). Current Account Sustainability in Transition Economies. NBER Working Paper No. 6468.
- Searle, P. & Mama, A. T. (2010). The Sustainability of South African Current Account Deficits, Working Papers 188, Economic Research Southern Africa.
- Sahoo, M., Suresh M. B. & Dash U. (2016). Long Run Sustainability of Current Account Balance of China And India: New Evidence From Combined Cointegration Test. Intellectual Economics, 10(2), 78-91
- Shastri, S., Giri A. K. & Mohapatra, G. (2018). Testing The Sustainability of Current Accounts For Major South Asian Economies: A Panel Data Approach. South Asia Economic Journal, 19(1), 1-21.
- Savaş ,V. (1998). Politik İktisat. (4. Baskı). İstanbul: Beta Basım Yayım.
- Seyidoğlu, H. (2009). Uluslararası İktisat (Geliştirilmiş 17. Baskı). İstanbul: Güzem Can Yayınları.
- Subaşat, T. (2010). Türkiye'nin Cari Açık Sorunu: Nedenler ve Çözümler. İktisat ve Toplum Dergisi, Ekim Sayı:1, 26-34 .
- Şahbaz, A. (2011). Cari İşlem Açıklarının Sürdürülebilirliği: 2001-2011 Türkiye Örneği. Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 20(3), 417-432.

- Şahin, H. (2000). Türkiye Ekonomisi. (Tarihsel Gelişimi-Bugünkü Durumu), (6. Baskı). Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Şahinöz, A. (2001). Türkiye Ekonomisi, Sektörel Analiz, Ankara: İmaj Yayınevi.
- Taştan S. ve Arıç K. H. (2016). Sustainability of Current Account Deficits In BRICS Countries. *Journal of Business, Economics and Finance*, 5(2), 165-170.
- TCMB, (1996), Yıllık Rapor 1996, Ankara.
- TCMB. (2018). Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Ödemeler Dengesi İstatistikleri Tanım ve Türkiye Uygulaması. 04.12.2018 [Http://Www.Tcmb.Gov.Tr/Wps/Wcm/Connect/0ab87526-C290-4bdd-94d4-B8e99e70eba9/Bopmetaveri.Pdf?Mod=Ajperes&CacheId=Rootworkspace-0ab87526-C290-4bdd-94d4-B8e99e70eba9-Mcfyr7h](http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/0ab87526-C290-4bdd-94d4-B8e99e70eba9/Bopmetaveri.Pdf?Mod=Ajperes&CacheId=Rootworkspace-0ab87526-C290-4bdd-94d4-B8e99e70eba9-Mcfyr7h)
- TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (Www.Tcmb.Gov.Tr)
- Tanrıkulu, K. (1983). Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Dış Borç İlişkisinin Değerlendirilmesi. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Uzmanlık Tezi. Ankara.
- Taşkın, M. M. (2003). 1923-2003 Döneminde Türkiye Cumhuriyeti’nin Dış Ticaret Politikaları. *Dış Ticaret Dergisi*, Özel Sayı: 131-152
- Taymaz, E. ve Suiçmez, H. (2006). Türkiye’de verimlilik, büyüme ve kriz," *İktisat İşletme ve Finans*, Bilgesel Yayıncılık, 21(240), pages 75-80.
- Telatar, E. (2011). Türkiye’de Cari Açık Belirleyicileri ve Cari Açık-Krediler İlişkisi. *Bankacılar Dergisi*, 78, 22-34.
- Telatar, O. M. ve Terzi, H. (2009). Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Cari İşlemler Dengesi İlişkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 23/2, 119-134.
- Telatar, O. M. ve Terzi, H. (2010). Türkiye’de Cari İşlemler Dengesi ve Dengenin Sürdürülebilirliği, *Ekonomi Yazıları*, (Editör: Nihal Yayla), Pamukkale Üniversitesi Yayınları, No:22. Ankara, 145-169.
- Temurci, S. (2004). Dünya’da Dış Borç-Ekonomik Bağımlılık Analizi ve Değerlendirilmesi, Türkiye Örneği. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü.
- Turan, Z. ve Barak, D. (2016). Türkiye’de Cari İşlemler Açığının Sürdürülebilirliği. *İşletme Ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 4(2), 70-80.
- Uğur, A. (2004). Türkiye’nin Dış Ticaretinde Tekstil-Giyim Sektörünün Yeri ve Yeni Rekabet Dönemi. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2(2), 26-49.
- Uygur, E. (2004). Cari Açık Tartışmaları. *İktisat, İşletme ve Finans*, 19(222), 5-20.
- Yamak, R. ve Korkmaz, A. (2007). Türk Cari İşlemler Açığı Sürdürülebilir Mi? Ekonometrik Bir Yaklaşım. *Bankacılar Dergisi*, 60, 17-32.

- Yelda, E. (2001). Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yeldan, E. (2005). Türkiye Ekonomisinde Dış Açık Sorunu ve Yapısal Nedenleri. Çalışma ve Toplum Dergisi, 2005/4, 47-60.
- Yılmaz, A. ve Karataş, T. (2009). Türkiye Ekonomisinde 2001 Sonrası Süreçte Cari İşlemler Açığı Üzerine Bir İnceleme. Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi, 27(2), 69-96.
- Yol, M. A. (2009). Testing The Sustainability of Current Account Deficits in Developing Economies: Evidence From Egypt, Morocco, And Tunisia. The Journal of Developing Areas, 43(1), 177-197.
- Yücel, F. ve Yanar, R. (2005). Türkiye’de Cari İşlem Açıkları Sürdürülebilir Mi? Zaman Serileri Perspektifinden Bir Bakış. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14(2), 483-492.
- Wu, J. L., Chen, S.L. & Lee, H.Y. (2001), Are Current Account Deficits Sustainable?: Evidence From Panel Cointegration. Economics Letters, 72(2), 219-224.
- Zakarya, K. (2014). Current Account Sustainability in The West African Economic And Monetary Union Countries, AERC Research Paper 273, African Economic Research Consortium.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Eylem ÇAKAL

Doğum Yeri : İzmir

Eğitim Durumu

Lisans : Aydın Adnan Menderes Üniversitesi İktisadi ve İdari
Bilimler Fakültesi, İktisat

Lisansüstü öğrenimi : Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı

Bildiği Yabancı Diller : İngilizce

İş Deneyimi

Çalıştığı Kurum : Stajyer Mali Müşavir

İletişim

E-posta : eylemert9312@gmail.com

Tarih : 09.11.2019